

RÉVÉSZ BÉLA

BIBÓ ISTVÁN

(1911–1979)

I. Életrajz

Bibó Istvánnak Szegedhez való kapcsolatát vizsgálva különféle periódusok kerülhetnek szóba.¹ Édesapjának a szegedi egyetemi könyvtár igazgatójává történő kinevezése 1925-ben az ekkor 14 éves fiút is szegedi lakossá teszi, amely időszak egy évtized múlva doktorrá avatása, majd különféle európai tanulmányútjai után, illetve édesapjának 1935-ben bekövetkezett halála miatt lezárul. „Szegediségének” más korszakaszhatárait jelölheti ki, ha a szegedi egyetemhez való tartozását vesszük figyelembe.² Eszerint az 1929-ben megkezdett hallgatói jogviszonya 1934-ig tartott, de 1940 júniusában a szegedi egyetem magántanárrá habilitálja, majd követi a Kolozsvárra visszköltözött egyetemet is, bár 1938 decembere óta már az igazságügyminisztériumban teljesített szolgálatot. A második világháború után Szegedre ismét visszakerült egyetemre – immár egyetemi nyilvános rendes tanárként – nevezi ki 1946 augusztusában a kultuszminister a politika tanszék vezetőjévé. Ez a státusa 1950 szeptemberéig, amikor a minisztérium felmenti és rendelkezési állományba helyezi. De a legszélesebb értelmű kapcsolódása Szegedhez

¹ Bibó István életrajzához felhasznált fontosabb irodalmak: KENEDI JÁNOS: *Bibó István életrajzi adatai*. In: Bibó István összegyűjtött munkái. 4. köt. Sajtó alá rendezte: Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 1981. továbbá: Bibó-émlékkönyv II. Budapest, Századvég, 1991. HUSZÁR TIBOR: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. 3. köt. 1971–1979. (Vál.: Huszár Tibor, szerk.: Vida István, jegyz.: Vida István, Nagy J. Endre, közrem. Ifj. Bibó István). Budapest, 1986. HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika. Budapest, 1989. LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. (A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor) Budapest, 1995. H. SZILÁGYI ISTVÁN: *Etika, jog, politika. Bibó István (1911–1979)*. In: Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, 1992.

² A kifejezetten Bibó és Szeged kapcsolatával foglalkozó fontosabb irodalmak: RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István tudománykarunkon*. In: Ünnepi kötet Dr. Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára. (főszerk. Homoki-Nagy Mária ; szerk. Blutman László) Acta juridica et politica. Szeged, 2014. RUSZOLY JÓZSEF: *Haladás és demokrácia. Bibó István, a szegedi professzor (1946–1950)*. Szeged, 2012. 11. sz. SZABADFALVI JÓZSEF: *Sorsfordító évek – Bibó István Szegeden*. Világosság, 2013. 1–2. SZABADFALVI JÓZSEF: *Bibó István szegedi évei. emlékezés a száz éve született tudósra*. Acta Juridica et Politica, Szeged 2011; SZENTPÉTERI ISTVÁN: *Bibó Szegeden*. A szegedi Móra Kollégiumban 1989 tavaszán tartott előadás anyaga. (gépeelt kézirat) Szeged, 1989. 30 p. Bibó-Archívum Társadalomelméleti Gyűjtemény, SZTE Klebelsberg Könyvtár; SZENTPÉTERI ISTVÁN: *A fiatal Bibó István szegedi évei*. Szeged, 1989. 3.

mindenekelőtt szellemi természetűnek mondható. A *Moór Gyula – Horváth Barna* teremtette „szegedi jogbölcseleti iskola”³ ugyanis egyetemi hallgatói korszakától kezdve inspiráló hatású volt tudományos gondolkodásának formálódására és ehhez a hányattott sorsú morális és intellektuális közösséghez való tartozásához – sors- és tudóstársával, *Szabó Józseffel* folytatott levelezéséből is kitűnően⁴ – mindvégig érvényesnek tekintette. Ahogyan *Szentpéteri István* fogalmazott: „Szeged egyre jobb hírű egyeteme mellett a polgári haladást megtestesítő némely ifjúsági mozgalma és szerveződése országosan ismert és elismert volt. Bibó István ebben a közegben élt, formálódott azokban az években, amikor személyiségének karakterisztikus vonásai kezdtek kialakulni.”⁵

*

„*Bibó István* nem írt önéletrajzot.” Legalábbis ezzel magyarázta *Huszár Tibor* 1989-ben megjelent kötetének bevezetőjében, hogy miért szükséges nyilvánosságra hozni mindazokat a dokumentumokat, fragmentumokat, életút-beszélgéteket, amivel pótolható ez a hiány.⁶ Egy a nyilvánosságnak szánt autobiográfia valóban a *Bibó-oeuvre* hiányának tekinthető. De mivel munkaviszonyainak szinte teljes időszakát közalkalmazotti státuszban töltötte, ez a bürokrácia elvárásainak megfelelően állandó életrajz-írásra kötelezte, hasonlóképpen a legkülönbözőbb pályázatokon, ösztöndíjakon indulása is megkívánta, hogy összegezze addigi életútját. Más kérdés, hogy ezekből végül minden maradt fent a különféle iratórzi helyeken.

Az irattári fegyelem vélhetően a mindenkori titkosszolgálatok nyilvántartásaiban a legszigorúbb. Így mivel *Bibó István* a forradalom alatti szerepe miatt 1957. május 23-án megindított eljárástól haláláig „célszemélye” volt az állambiztonsági szervek intézkedéseinek,⁷ az ellene indított eljárás kezdetén írt életrajzát mindenképpen a legbiztonságosabb helyen őrizték. Első kihallgatásakor 1957. május 24-én – foglalkozásának megjelölése: „könyvraktáros (volt államminiszter)” – a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályának őrnagya⁸ pedig felszólította, hogy mindenekelőtt ismertesse önéletrajzát. Az ekkor elmondottakat biztonságosan megőrizte a jegyzőkönyv, illetve a BM irattára az utókor számára.⁹

³ RÉVÉSZ BÉLA (szerk.): *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója: Horváth Barna emlékkönyv*. Szeged, 2017.

⁴ RÉVÉSZ BÉLA: *Két Horváth Barna-tanítvány kapcsolata: Bibó István és Szabó József*. Acta Universitatis Sapientiae, Cluj-Napoca, Vol. 5, 2016, No. 2.

⁵ SZENTPÉTERI ISTVÁN: *A fiatal Bibó István szegedi éve*. i. m. 42. p.

⁶ HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgéte*, politikai-életrajzi dokumentumok. i. m. 5. p.

⁷ GYARMATI GYÖRGY: *Szabadságban fogságban (Adalékok Bibó István 1963 utáni éveihöz)*. Tolle Lege, 2013. 1. [http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/gyarmatigyza_vegl.pdf – utolsó letöltés: 2014. 11. 21.] ugyanez: *Világosság* 2013. 1–2. 135–149. pp.

⁸ A *Bibó István* elleni eljárás első vizsgálótisztje, *Bodrogi József* 1945 óta dolgozott a rendőrségen, 1948-tól az Államvédelmi Hatóságnál. 1957-től a BM Politikai Nyomozó Főosztályának alosztályvezető-helyettese, de *Bibó István* kihallgatását már mint a Vizsgálati Osztály őrnagya folytatta le. 1962-ben fegyelmi úton eltávolították a Belügyminisztériumból, két év múlva a Magyar Kábel Művek Igazgatási Főosztályának vezetőjévé nevezték ki. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Állambiztonsági archontológia [<https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:1-> letöltve 2019. 12. 3.]; HORVÁTH ATTILA: *Bibó István és társai koncepció*s pere. *Világosság*, 2013. 1–2.

⁹ Jegyzőkönyv *Bibó István* 1. kihallgatásáról. Budapest, 1957. május 24.-én. BM II: Főosztály VIII. Osztály. *Bibó István és társai*. ÁBTL 3.1.9. V-150003/34. Az itt közölt vallomásrészlet a jegyzőkönyv 28-29-ik oldalai-

„Születtem 1911-ben, Budapesten. Édesapám könyvtáros és muzeológus volt. Édesapám 1925-ben Szegedre került könyvtárigazgatónak. Én Szegeden érettségiztem 1929-ben, és 1933-ban jogi és államtudományi doktorátust szereztem. A Magyary-ösztöndíjjal egy évet Bécsben, majd Genfben végeztem tanulmányt. 1934 augusztusában a budapesti bírósághoz neveztek ki jegyzőnek. 1938-ban az Igazságügy-minisztériumba rendelték szolgálattételre, ahol a jogi véleményezési osztályon működtem. 1935-től kezdve voltam kapcsolatban a Márciusi Front ifjúsági körével. 1937-ben vagy 1938-ban tartott gyűlésen alapító és felügyelő bizottsági tagja voltam a népfrontos fedőszervű „Mix” -nek [sic! – MIKSZ: Művészek, Írók, Kutatók Szövetkezete – R. B.]. 1944. október 16-án a nyilasok az Igazságügy-minisztériumban letartóztattak baloldali szervezkedés és zsidómentesítő igazolványok kiadása miatt, majd átadtak a Gestapónak, mely visszaküldött az Igazságügy-minisztériumba, ahonnan a nyilas miniszter szabadlábra helyezett. Letartóztatásom ideje alatt Szatmári nevű igazságügyi nyilas vezető hallgatott ki. Kihallgatásom a mentesítő bizonyítványokra vonatkozott, hogy miért adtam azokat ki. Az ostromot Pesten, a Ráday u. 28. szám alatt töltöttem. A felszabadulás 1945. január 15-én ért Budapesten. 1945. február végén a Debrecenben megalakult Belügyminisztériumba hívnak közigazgatási munkára. Részt vettem a közigazgatás demokratikus átszervezésében, a belügyi törvényelőkészítés munkájában, különösen az 1945. évi választójogi törvény előkészítésében és annak technikai lebonyolításában. 1945 decemberétől 1947 nyaráig több cikkben, mely nagyjából a Valóságban és a Válaszban jelent meg, politikai publicisztikai tevékenységet folytattam, melyben népfrontos, koalíciós demokrácia mellett és az egypártrendszer ellen foglaltam állást. 1946 nyarán a szegedi egyetem jogi karán alkotmánytan és közigazgatástan tanszékére neveztek ki a kormány nyilvános rendes tanárának. 1947-ben pedig az egyetemi tanárság mellett a Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyettesének neveztek ki. Ez az állásom 1949 őszén az intézet átszervezésével szűnt meg. 1950 őszén pedig mint egyetemi tanár kerültem rendelkezési állományba. 1951 januárjától a budapesti egyetemhez neveztek ki könyvtárossá, majd utóbb előléptem könyvtári tudományos kutatónak.

1948 után politikai publicisztikai tevékenységet nem folytattam. 1945 óta vagyok a Nemzeti Parasztpárt tagja, ennek keretében utolsó politikai tevékenységem az volt, hogy az 1947. évi választások alkalmával vidéki városokban, Szekszárd, Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, a Nemzeti Parasztpárt mellett értelmiségi gyűléseken beszédeket mondtam. A választást követő időben 1956. október 30-ig politikai tevékenységet nem folytattam. 1956. október 30-án a NPP [Nemzeti Parasztpárt – R. B.] intézőbizottságának tagjává választottak távollétemben. 1956. november 2-án délután az NPP vezető testületének együttes ülésén feltételeken miniszternek jelöltek arra az esetre, ha a Parasztpárt egy második miniszteri tárcát is kapna. 1956. november 3-án délben miniszterré neveztek ki, de a Parlamentbe csak másnap hajnalban mentem be, hívásra, és onnét november 6-án délben távoztam.”

A kihallgatási jegyzőkönyv pontosan érzékelteti *Bibó* vallomásának érthetően defenzív jellegét. Az Igazságügyminisztérium zsidómentő akcióiban való részvételének

ról származik, mivel az *A fogoly Bibó István vallomása az 1956-os forradalomról* (szerk. S. Varga Katalin, Budapest, 1996.) kötetben elsősorlag publikált szöveg néhány ponton eltér az eredeti jegyzőkönyvtől.

hangsúlyozása¹⁰, a nyilas meghurcoltatás részletezése valamint a koalíciós időszakban a diktatúraveszély többször hangoztatott témájának elkerülése azoknak a valószínűsített támadásoknak igyekezett elejét venni, amelyeket a Nagy Imre-per ítéletében nevesítve olvasnak a fejére: „a burzsoá restauráció elszánt, szélsőséges képviselője.”¹¹

Ha viszont nem a „szolgálati használatra” készült vallomását, hanem sokszor és sokféleképpen megírt (ön)életrajzainak adatait szemléljük,¹² egyértelműen a céltudatos, önmagát a tudományos kutatás szolgálatába állítani kívánó, elkötelezett intellektüel képe tárul elénk.

Bibó István 1911-ben született, Budapesten; édesapja előbb a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban szolgált, utóbb a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója lett és főleg filozófiával, etnológiával valamint művelődéspolitikával foglalkozott. *Bibó* István középiskoláit a budapesti II. kerületi Mátyás király gimnáziumban, majd a szegedi piarista gimnáziumban végezte. Pesten kitűnő tanuló volt, Szegeden is a „testgyakorlás” kivételével általában minden tárgyból jeles.¹³ A család anyagi helyzete is megváltozott Szegedre költözésükkel. Első pillantásra nem is érthető, hogy a Jog és Államtudományi Kar által az 1930/1931-es tanévére tandíjmentességben részesített 57 hallgató között miért szerepelhet *iff. Bibó* István neve is.¹⁴ Kis rosszindulattal arra is lehetne gondolni, hogy a könyvtárigazgató apa kijárta, hogy a szükséges szegénységi bizonyítvány nélkül mégis elintézhető legyen a gyermek tandíjmentessége. *Bibó* visszaemlékezéseiből azonban kiderül a furcsa helyzet magyarázata. „Szegeden édesapám miniszteriális múltja révén egészében az egyetemi tanárok együttesébe tartozott, bár inkább a tudománynak a periferiáján foglalt helyet, de mint szerkesztő, és mint az, aki volt. Ebbe beletartozott, hogy ez társasági szempontból anyagi erőnkön fölüli meghívásokkal és ilyenekkel járt, pedig az egyetemi tanárok hozzánk képest többszörösen vagyonos elemek voltak, vizsga-díjak, és egyéb dolgokon keresztül. Úgyhogy itt is módomban lett volna nem észrevenni, hogy privilegizált elem vagyok, de ezt kezdtem észrevenni már a középiskolában is.”¹⁵ *Szentpéteri* István egyenes úgy fogalmazott: „a *Bibó* család nem élhetett olyan életszínvonalon, mint az egyetemi professzori társadalom, amelyhez kvalitásait tekintve feltétlenül azonos szinten állt.”¹⁶

Ráadásul a család szegedi elhelyezésének körülményei is nyilvános sajtóvitát váltot-

¹⁰ A Lakatos-kormány idején (1944. augusztus 29. – 1944. október 16.) Vladár Gábor-vezette Igazságügy-minisztérium embermentő tevékenységére – benne *Bibó* István szerepével – lásd: RÉVÉSZ BÉLA: *Vladár Gábor, az igazságügy-miniszter*. In: L. Balogh Béni (szerk.): *Fejezetek a magyar közigazgatás történetéből 1945–1990*. Budapest, 2019. 137–152. pp. DÉNES IVÁN ZOLTÁN: *Bibó István ellenálló és embermentő tevékenysége 1944-ben*. Aetas, 2013. 4.

¹¹ *Ítélet Nagy Imre és társai bűnperében. Az Igazságügyminisztérium közleménye a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntető eljárásról*. Az MTI jelenti. Népszabadság 1958. június 17. 3. p.

¹² Lásd 1. sz. jegyzet.

¹³ PÉTER LÁSZLÓ: *Bibó és Szeged. Hetvenötödik születésnapjára*. Délmagyarország 1986. augusztus 2. 6. p.

¹⁴ Kari ülés hirdetménye 1930. szeptember 19. MNL CSML Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának iratai 1930/31. VIII. 4.b/. 83-1930/31 j.k.sz. 18. d.

¹⁵ HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések. Politikai-életrajzi dokumentumok*. i. m. 18. p. továbbá: *Találkozások Bibó Istvánnal*. (Elhangzott a MTV 1-en, a 1989 V 23-i portré műsorban); *Századfordító magyarok. Bibó István*. [14.] (felelős szerkesztő Szakály István) Magyar Televízió – DVD-felvétel. Budapest, 2001. Közli: *Születtem...: magyar tudósok önéletrajzai. Társadalomtudósok*. [összeáll. névmutató: CSIFFÁRY GABRIELLA] Budapest. 2003. 310. p.

¹⁶ SZENTPÉTERI ISTVÁN: *A fiatal Bibó István szegedi éve*. i. m. 42. p.

tak ki. A Délmagyarország 1925. szeptember 12-i száma *Kosutány* Ignácnak, a szegedi egyetem egyházbírói tanszéke professzorának egy fővárosi lapban megjelent nyilatkozatával kapcsolatosan beszámolt arról, hogy a vasúti palotában (a későbbi bölcsészkar épületben), amelyet az egyetem vett át, két egyetemi tanár, illetve egy tanár és az egyetemi könyvtár igazgatója kedvezményesen lakik. A Ferenc József Tudományegyetem ezzel kapcsolatban közölte a lappal, hogy dr. *Kogutovitz* Károly professzor, illetve dr. *Bibó* István könyvtárigazgató, akik a vasúti palotában laktak, lakásukat nem az egyetemtől kapták, hanem már régebben a MÁV igazgatóságától vették bérbe lakásukat. A Leszámolóhivatal palotájában kapott helyiségek sem fedezik még az egyetem helyiség-szükségletét, mert csak az állattani gyűjtemény elhelyezésére kell ötven szoba, így a reálgimnázium épületét csak akkor adhatja vissza az egyetem, ha megkezdődik az egyetemi építkezés, amelyre minden reményük megvan.¹⁷

Bár *Bibó* István egyetemi éve alatt nem lett tagja a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának,¹⁸ amint

Erdei Ferenc sem, de jó kapcsolatokat ápoltak velük legjobb közös barátjukon, *Reitzer* Bélán keresztül, aki szorgosan dolgozott a *Buday* György vezette lelkes és kezdeményező társaságban, „a növelő közösségben”, ahogy *Radnóti* Miklós nevezte őket.¹⁹ Tudományos érdeklődése szegedi egyetemi éve alatt alakult ki, amikor főleg *Horváth* Barna jogelméleti és *Búza* László nemzetközi jogi előadásait hallgatta és szemináriumai-
kban több éven át dolgozhatott. 1933-ban jogtudományi doktorrá, 1934-ben sub auspiciis államtudományi doktorrá avatták. Az 1933/34. tanévet Bécsben töltötte. *Alfréd Verdross* jogelméleti és nemzetközi jogi előadásait hallgatta illetve a szemináriumán több ízben is felolvashatta munkáit. 1935-ben fizetett rendkívüli szabadsággal és 2280 pengővel járó állami ösztöndíjjal a genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationales keretében *Guglielmo Ferrero* politikatörténeti, valamint *Paul Guggenheim* és *Hans Kelsen* nemzetközi jogi előadásait hallgatta. 1934-ben jelent meg első nagyobb nemzetközi jogi munkája, a Szankciók kérdése a nemzetközi jogban,²⁰ ezt követte 1935-ben fontos jogelméleti tanulmánya, A kényszer, jog, szabadság.²¹ Ez év októberében részt vett az Institut International de Philosophie du Droit et Sociologie Juridique második kongresszusán a szegedi egyetem megbízásából és támogatásával, Budapesten pedig tagjai közé választja a Magyar Társadalomtudományi Társaság, amelynek később jegyzője is lett.

1934-ben joggyakornok lett törölve a budapesti törvényszéknél, majd mint bírósági jegyzőt, berendelték az Igazságügyminisztériumba, ahol egészen 1944. október 16-ig

¹⁷ *Az egyetem és a vasúti palota* (saját tudósítótól) Délmagyarország, 1925. szeptember 12.

¹⁸ Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma tudományos és művészeti célkitűzéssel alakult, főleg bölcsészhallgatókból álló ifjúsági csoportosulás volt az 1930-es években. Nevükhöz fűződik az első szervezett főiskolás falukutató munkaközösség létrehozása is. Csaplár Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. Budapest, 1967.

¹⁹ PÉTER LÁSZLÓ i. m.

²⁰ BIBÓ ISTVÁN: *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*. (A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Intézetének Kiadványai 3.) Szeged, 1934. BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok* IV. Budapest 1990. 5–52. pp.

²¹ BIBÓ ISTVÁN: *Kényszer, jog, szabadság*. Acta Litterarum ad Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscano-Josephianae. Sectio: Juridico-Politica 8, Szeged, 1935.

főként jogi szakvélemények kidolgozásával foglalkozott.²² Hivatalos munkájáról alig tudunk valamit, szolgálatával kapcsolatban kevés irat maradt fent. „Míg a külső életút a létező hatalmi struktúrákba betagozódó középosztálybeli fiatal ember alakját sejteti, ezekben az években írt leveleiből a fennálló viszonyokkal mélyen elégedetlen, aktív politikai szerepre törekvő radikális társadalomreformer figurája rajzolódik ki.”²³

1936 júniusában ismét rendkívüli szabadságot kap, mivel elnyerte a hágai Académie de Droit International Carnegie ösztöndíját. A nemzetközi békéről tartott nyári szabadegyetemen többek között Dag *Hammar skjöld*, a későbbi ENSZ második főtítkárának előadását is hallgatja.

1940 júniusában a szegedi egyetem Jog- és Államtudományi Kara magántanárrá habilitálja jogbölcselet tárgyköréből, de habilitációját a kolozsvári egyetemre helyezik át, ahol az 1941/42-es tanév második felében A huszadik század jogbölcselete címmel magántanári előadásokat tart. Megpályázza a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán meghirdetett társadalomelméleti tanszéket, pályázatára négy félévre kidolgozott tantervet és órarendet készít. A társadalomelméleti fő- és speciálkollégiumokra felosztott tervezetben az általános szociológia tárgykörein túl olyan témák szerepeltek, mint: „A nemzeti eszme története és a nemzeti közösség társadalomtana”; „Az elit társadalmi funkciója”; „A marxizmus társadalomelmélete”; „Az európai társadalom fejlődése és a kereszténység”; valamint a magyar társadalom szociológiai kérdései: „A magyar paraszt-társadalom”; „Az úriember társadalmi eszménye és az úri rend helyzete a társadalomban”; „A kisebbségi kérdés társadalomtana”; „A közigazgatás társadalmi szerepe a legújabb korban” stb. Tervezetét azonban a Bölcsészettudományi Karon nem fogadják el, a tanszéket mással töltötték be. A kolozsvári egyetemen A jogforrások és a társadalmi hatalom többségének (pluralitásának) elmélete és az államhatalmak elválasztása címmel magántanári előadásokat tart az 1943/44-es tanév második felében.²⁴ Rendszeresen tart előadásokat a Györfly-kollégiumban is: februárban a születési rend válságáról, márciusban a demokratikus és fasiszta Európa közti szakadékról stb. Kegyelmi kérvényt szerkeszt a kéthavi börtönbüntetésre ítélt *Erdei* Ferenc szabadon bocsátása érdekében; közbenjárására a büntetés időtartamát mérséklék.²⁵ Társzerkesztője a Magyar Jogi Szemlének, amely tisztségéről Magyarország német megszállása után elvi okból lemond. A nácikkal szembeni ellenállás akadályainak elmozdítása érdekében „Békeajánlat-tervezetet” készít.²⁶ Ez a helyzetleírás és akcióprogramot tartalmazó dokumentum az ellenállás kiszélesedésének legfőbb akadályát a munkásság és a középosztály kölcsönös félelmében látja, de a sokszorosítás nehézségei miatt a dokumentum terjesztése meghiúsul. 1944. október 16-án a nyilasok baloldali magatartás és mentesítő bizonyítványok kiadása miatt az Igazságügyminisz-tériumban letartóztat-

²² RÉVÉSZ BÉLA: *Bibó István és az Igazságügy-minisztérium 1938–1944*. Jogelméleti Szemle, 2018. 3. [http://jesz.ajk.elte.hu/2018_3.pdf – utolsó letöltés: 2018. 12. 07.]

²³ KOVÁCS GÁBOR: *Politikai gyakorlat és politikai teória. Néhány gondolat Bibó István halálának 25. évfordulóján*. Politikatudományi Szemle, 2004. 1–2. 299. p.

²⁴ Utóbbi előadássorozata már jelzi a közjog, a politikatudomány, ezen belül a demokrácia, az államhatalmi ágak megosztása, illetve az aktuálpolitika kérdései irányába fokozódó érdeklődését.

²⁵ TÓTH FERENC: *Erdei Ferenc hadbíróági pere*. A Makói Múzeum Füzetei 53. Makó, 1986.

²⁶ MTA Könyvtárának kéziratára, Ms 5109/225–226. Első közlése: SZILÁGYI SÁNDOR: *Bibó István hagyatékából Békeajánlat*. Kritika 1983. 12.

ták, majd átadták a németeknek, akik néhány nap múlva visszaküldték a magyar hatóságoknak, így hamarosan kiszabadult.

Barátja, *Erdei* Ferenc, mint a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere 1945. február végén a miniszterelnökhöz írott levelében javasolja, hogy *Bibó* Istvánt az Igazságügyminisztérium rendelkezési állományából a Belügyminisztériumba helyezték át miniszteri tanácsosnak. A kormány Budapestre költözése után pedig a törvény-előkészítési osztályt veszi át. *Erdei* Ferencsel közösen a megyerendszer reformján dolgozott,²⁷ a Nemzeti Parasztpárt delegáltja a Jogi Reformbizottságba.²⁸ Meghatározó résztvevője a választójogi törvény és az 1945. novemberi választás előkészítésének. A hivatalos állásponttal szemben ellenezte a magyarországi németek kitelepítését.²⁹ A következő három évben szinte kéthetenkénti gyakorisággal tartott előadásokat az ország legkülönbözőbb városaiban, különféle társadalmi szervezetek meghívására a politikaelmélet, a politikai helyzet, az államélet, a közigazgatás témáiról³⁰.

A Ferenc József Tudományegyetem kolozsvári jogfolytonosságának megszakadása után a szegedi jogi kar újjászervezése 1945 júniusa és szeptembere között megindult. A kormány által engedélyezett tizenhat tanszék között továbbra is szerepelt a Politika. A kar 1945. december 4-ei tanácsülésén a tanszékre *Bibó* István kinevezését javasolta. *Bibó* ekkor miniszteri tanácsos, majd osztályfőnök volt a Belügyminisztériumban. Ezért, és az elhúzódó kinevezési eljárás miatt is *Bibó* a háború utáni első szegedi tanévben még nem kezdte meg az oktatást. 1946 tavaszán a debreceni egyetem is meghívta *Bibó*t az ottani politika tanszék megüresedett tanszékvezetői helyére. Válaszában elsősorban minisztériumi állásának fontosságára hivatkozva, de leginkább a szegedi egyetem meghívása miatt nem fogadta el az ajánlatot³¹. Júliusban megváltik a Belügyminisztériumtól és a Szegedi Egyetem Jog- és Államtudományi Karának professzora lesz. Visszatért a jogi kar rendkívüli ülésén elfogadott meleghangú levél üdvözlő: „Igaz, hogy az államélet fontos – mondhatnánk – kulcspozíciójában tevékenykedni jó és nagy feladat. De ha igaz az, hogy a hatalomszeretetnél időállóbb érték a szeretet hatalma, akkor a lényegénél fogva odaadást és adakozást jelentő egyetemi hivatásnál szebb és felemelőbb nincsen.”³² Mint az egyetem nyilvános, rendes tanára az 1946/47. tanévben *Bibó* vette át a főkollégiumi, heti öt órás politika előadásokat. Szorosan a tanszék oktatási profiljához tartoztak a heti két-két órában meghirdetett kiskollégiumai: Bevezetés

²⁷ GYARMATI GYÖRGY: *Bibó István közigazgatási koncepciója*. [gépelte kézirat] (s. l.) (s. n.) 1989. 34 p. A szegedi Móra Kollégiumban 1989 tavaszán tartott előadás írott változata. *Bibó*-Archívum. Társadalomelméleti Gyűjtemény, SZTE Klebelsberg Könyvtár.

²⁸ A Minisztertanács mellett koalíciós alapon létrehozott tanácsadó szervként működő úgynevezett Jogi Reformbizottság elsősorban a közigazgatás szervezeti reformját kívánta előkészíteni. GYARMATI GYÖRGY: *A diktatúra intézményrendszerének kiépítése Magyarországon (1948–1950)*. Juss, 1991. 2. 139. p.

²⁹ FÜLÖP MIHÁLY: *Bibó István a magyarországi németek kitelepítéséről: egy kiadatlan emlékirat*. [gépelte kézirat] (s. l.) (s. n.) 19??. 12 p. *Bibó*-Archívum. Társadalomelméleti Gyűjtemény, SZTE Klebelsberg Könyvtár; KUPA LÁSZLÓ: „... az emberiség nevében...” *Bibó István a magyarországi németek kitelepítéséről*. Kultúra és közösség, 2016. 4.

³⁰ Saját nyilvántartása szerint 1945–1948 között összesen 86 előadást tartott. LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. i. m. 334–338. pp

³¹ A debreceni egyetemmel folytatott levélváltásra lásd: HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok* - i. m.: 331–332. pp.

³² RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István tudománykarunkon*. i. m. 458. p.

az államtudományokba és A demokrácia problémái, de helyettesként ezidőben átmene-
tileg a nemzetközi jogot is oktatta.

1947 elején a Tudományos Akadémián megtartja akadémiai székfoglaló előadását Az államhatalmak elválasztása egykor és most címmel. Szeptemberben a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízza az 1941-ben létrehozott *Teleki* Pál Kelet-európai Tudományos Intézet igazgató alelnökkénti vezetésével, s kinevezi a Társadalomtudományi Intézet igazgatójává. Ez idő alatt szegedi tanári munkája alól tartósan szabadsá-
golgják, akként, hogy a főkéllégium előadásában és a vizsgáztatásban helyettesítik, vi-
szont a kiskollégiumok előadásait és egyéb egyetemi teendőit folyamatosan ellátja. Így Bibó továbbra is meghirdette előadásait: Szabadság, képviselő, önkormányzat (1947/48. I. félév), Legitimitás (1947/48. II. félév), Modern államelméletek (1948/49. I. félév), Az európai nemzetek és a nemzetiségi kérdés fejlődése (1948/49. II. félév), Köz-
igazgatási területrendezés (1949/50. I. félév).

1949 szeptemberében megszüntetik a Kelet-európai Tudományos Intézetet, így igazgatói kinevezése, illetve elnökhelyettesi feladatai véget érnek. November közepén pedig Akadémiai levelező tagból „tanácskozó taggá” sorolják vissza. 1949 során a Magyar Tudományos Tanács³³ elfogadta a Politika Tanszékre nyilvános rendkívüli tanárnak *Antalfy* Györgyöt, akit 1950. február 1-jétől neveztek ki Szegedre.³⁴ Ugyanez év szeptemberében *Antalfy* György, immár a jogi kar dékánjaként felhívta *Bibót*, hogy nyújtsa be nyugdíjazás iránti kérelmét. Egy hónappal később a szegedi egyetem rendelkezési állomá-
nyába került, majd állása december 31-én megszűnt.³⁵ A következő év elejétől már a bu-
dapesti Egyetemi Könyvtárban dolgozik,³⁶ önálló könyvtárosi munkakörben, munkavi-
szonya hivatalosan 1958 végéig tartott. A zsidókérdéssel kapcsolatos tanulmányának³⁷
1949-ben történt megjelenése után egészen 1973-ig nincs magyarországi publikációja.

Mára életrajzának legkidolgozottabb része nem tudományos tevékenységével kap-
csolatos, hanem 1956-os reaktiválásával, pontosabban a *Nagy* Imre kormányban betöl-
tött szerepvállalásával.³⁸ 1956. október 30-án részt vett a Nemzeti Parasztpárt majd november 1-jétől új nevén a Petőfi Párt újjászervezésében. A párt november 2-án mi-
niszternek jelölte az új, harmadik *Nagy* Imre-kormányba, és így november 3-án állam-
miniszterré nevezték ki. November 4-én *Tildy* Zoltánnal együtt tárgyalta az Országgyűlés

³³ A Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának 1948. július 1-i ülésén elfogadott határozata szerint „A népi demokrácia gondoskodását a magas kultúráról szinte jelképezi a hároméves tervnek az az intézkedése, hogy Országos Tudományos Tanács létesítendő, melynek feladata a tudományos újjáépítés irányítása és a tudományos intézetek egységes vezetése. Ebben a legmagasabb tudományos szervben megvalósul egyrészt a tudomány önkormányzatának, másrészt a tudomány és a nemzet egységének gondolata. A tudomány fejlődése a tudósok ügye, de a nemzet ügye is, ezért kell a tudomány irányítására egy olyan szervezet létesíteni, mely a kormányzat mellett a legmagasabb tekintéllyel intézi az egész nemzet érdekében a magyar tudomány dolgait.” A Központi Vezetőség Értelmiségi Osztályának javaslata Magyar Tudományos Tanács létesítésére. Ea. Kállai Gyula. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 3. ö. e. 1948. július 1. Bővebben: KÖNYA SÁNDOR: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)* Budapest, 1998.

³⁴ RÉVÉSZ BÉLA: *A szocialista állam és professzora. Szélgjegyzetek Antalfy György portréjához.* Jogelméleti Szemle, 2003. 4. sz. [http://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html – utolsó letöltés: 2016. 11. 18.]

³⁵ BALOGH ELEMÉR: *Allam- és Jogtudományi Kar 1921–1998.* In: Szentirmai László – Ráczné Dr. Mojzes Katalin (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998.* Szeged, 1999. 48. pp.

³⁶ KERESZTURI JÓZSEF: *Bibó István, a könyvtáros.* Pécs, 2010. 41–66. pp.

³⁷ BIBÓ ISTVÁN: *Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről.* Huszadik Század, 1949. p.

³⁸ BIBÓ ISTVÁN ifj. (szerk. és az utószót írta): *1956. Bibó István.* Budapest, 2011.

épületét megszálló szovjet csapatokkal, s még aznap kiáltványt fogalmazott meg, mint a törvényes kormány egyetlen képviselője. Az épületet csak november 6-án hagyta el, tisztsége alól *Dobi* István, az Elnöki Tanács elnöke mentette fel november 12-én, a Nagy Imre-kormány menesztésével. A Nagy-budapesti Központi Munkástanács az ő tervezetét fogadta el a Kádár-kormánnyal folytatott tárgyalások alapjának³⁹. *Bibó* december elején K. P. S. Menon indiai nagykövettel tárgyalt, és átadta neki a Nyilatkozat Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének alapelveiről és a politikai kibontakozás útjáról címet viselő nyilatkozatot⁴⁰. 1957. február és április között fogalmazta meg *Magyarország és a világhelyzet* című tanulmányát, melyet sikerült Londonba juttatnia, ahol meg is jelent.

A forradalom bukását követően egy pillanatra úgy tűnt, lenne esélye a szegedi egyetemre való békés visszatérésének. Legalábbis ez derül ki *Szabó* Józsefnek⁴¹ 1957. január végén *Bibó*nak elküldött leveléből: „A Közigazgatástan Tanszék felállításának ötletét bevettem a karon. Sajnos, *Martonyi* részéről azonnali ellenzésre talált. Azt állítja, hogy ez benne van a közig. jogban. Felhívtam figyelmét arra, hogy ez téves felfogásnak látszik, s ugyanannyira nem azonos a két tárgy, mint a pénzügyi jog és pénzügytan, vagy az alkotmányjog és a politika. Ennek ellenére kitartott álláspontjánál, viszont megígérte, hogy gondolkodni fog a maga részéről is afelől, milyen közigazgatási jogi diszciplínát lehetne önállósítani. Ha Neked további ötleteid lennének, jó lenne ezeket is felvetni...”⁴²

A remélt szegedi visszatérés helyett azonban *Bibó*t 1957 május végén letartóztatják, majd 1958 augusztus elején a „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésével elkövetett bűntettek” miatt életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték.⁴³ Büntetését a váci fegyházban kezdi el, de egy éhségsztrájkban való részvétel miatt 1960 márciusától egy éven át szigorított körülmények között folytatja a márianosztrai fegyintézetben. Az 1963-ban márciusában kihirdetett amnesztiával *Bibó* István is közkegyelemben részesül.⁴⁴

Két hónappal később a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának tudományos munkatársaként tudott elhelyezkedni⁴⁵. A börtönben megromlott egészségi állapotára tekintettel 1971 elején – kérelmére – nyugdíjazták. Nyugdíjas éve alatt munkáit rendezte, fordításokat vállalt, kisebb műveket publikált. 1976-ban Londonban jelentette meg a

³⁹ BIBÓ ISTVÁN: *Bibó István 56-os írásai : előterjesztés, elvi tisztázás, kiáltvány, tervezet, memorandum, emlékirat* : [gépelt kézirat] Magyar Figyelő, 1983. (kézirat) 62 p. *Bibó*-Archívum. Társadalomelméleti Gyűjtemény, SZTE Klebelsberg Könyvtár.

⁴⁰ Lásd: M. A. Rahman összefoglaló jelentése az 1956. november 1. és 17. közötti helyzetről, kelt 1956. november 18-án. In: *India és a magyar forradalom : 1956: dokumentumok az Indiai Köztársaság Külügyminisztériumának archívumából.* (ford. Gáthy Vera, Vida István, Erdélyi András ; előszó: Göncz Árpád) Budapest, 2006. 32–40. pp.

⁴¹ *Szabó* József professzort *Bibó* Istvánnal egyidőben távolították el 1950-ben a szegedi egyetemről, de neki 1956-ban sikerült visszatérni a jogi karra az összehasonlító alkotmányjogi tanszék vezetőjeként. RÉVÉSZ BÉLA: *Bibó* ármékában? *Bibó* István és *Szabó* József csendes barátsága. Világosság 2013. 1–2.

⁴² *Szabó* József levele *Bibó* Istvánnak 1957. január 24. MTA Kézirattár MS 5118/3-10. 8. f. Első közlése: RÉVÉSZ BÉLA: (szerk.): „Most megint Európában vagyunk...”: *Szabó* József emlékkönyve. Szeged, 2014. 380. p.

⁴³ *A Bibó-, Göncz-, Regéczy-per ítélete.* [gépirat] Budapest, (s.n.) 1958. 44 p. *Bibó*-Archívum 32. Társadalomelméleti Gyűjtemény, SZTE Klebelsberg Könyvtár.

⁴⁴ ZINNER TIBOR: *Bibó* István és két társának büntetőpere a kádári megtorlás rendszerében II. Belügyi Szemle 2012. 7–8. 125. p.

⁴⁵ NEMES ERZSÉBET (szerk.): *Bibó* István a KSH Könyvtárban : születésének 100. évfordulójára. Budapest, 2011. 40 p. továbbá: KERESZTURI JÓZSEF: *Bibó* István, a könyvtáros. i. m. 72–81. pp.

magyar hatóságok megkerülésével A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai című művét angol nyelven.⁴⁶ Régi iskolájától, a genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationales igazgatójától 1974-ben kapott meghívásának nem tudott eleget tenni, útlevelekérelmét a Belügyminisztérium visszautasítja. *Bibó* István 1979 május 10-én szívrohamban elhunyt. Május 21-én temették el az óbudai köztemetőben. Temetésén *Illyés* Gyula⁴⁷ mellett *Kenedi* János mondott gyászbeszédet.⁴⁸ „A demokratikus gondolkodást nem lehet föld alá kényszeríteni, mert éltetik mindazok az igények, amelyek annak idején a könyvtárszobából közéleti szerepre hívták *Bibó* Istvánt, és amelyek az ő elhallgatása után is élnek”. Ez volt az ellenzék első nyílt fellépése.

Bibó szellemi feltámadása valóban hamarosan bekövetkezett. Éppen *Kenedi* János kezdeményezésére magyar értelmiségiek egy csoportja még *Bibó* életében, közelgő 70. születésnapjára egy tisztelegő kötetet készült összeállítani. Az ünnepelt halála miatt a tisztelegő tanulmányokból emlékkötet kerekedett ki, amely – miután egy állami kiadó visszautasította – szamizdatban jelent meg. A vállalkozásban – mely az egyik legfontosabb ellenzéki megnyilvánulás volt a 80-as évek elejének Magyarországon – hetvenhat szerző emlékezett meg tanulmányban, versben és prózában *Bibó* Istvánról. Az emlékkönyv jelentőségét tovább növelte az a tény, hogy a népi és urbánus ellenzék összefogásából született.⁴⁹

II. Tudományos munkásság

Bibó István a kisebb közleményeket, könyvismertetések nem számítva több mint fél-száz monográfiát, nagyobb tanulmányt publikált, miközben közléseit 1949 után gyakorlatilag közel másfél évtizedes közlési tilalom lehetetlenítette el. Meglehetősen zavarba ejtő lenne, ha ezeket a műveket – illetve szerzőjüket – a hagyományos tudományrendszerben beosztásba kívánnánk belekényszeríteni. Természetesen megkerülhető a kérdés, hiszen olykor hallható, hogy az „utolsó reneszánsz ember”, valódi polihisztor, esetleg – korszerűbben – igazi interdiszciplináris tudós lett volna. Mindez igaz is lehet, mindenesetre találó Erős Ferenc megjegyzése: „A *Bibó*-receptióban ma több tudományterület osztozik. Az életmű a történészek, politológusok, jogászok politi-

⁴⁶ Istvan Bibo: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration.* With an Introduction by Bernard Crick. Hassocks, 1976. BIBÓ ISTVÁN: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai: önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás.* (az utószót írta Kardos Gábor) Budapest, 2011. ANDRÁS SCHWEITZER: *The Contemporary Relevance of István Bibó's Theoretical Framework for Analyzing and Settling Territorial and State-Formation Conflicts.* Intersections. East European Journal of Society and Politics. No 2. 2015. KURDI MÁRIA: *Addition to the Portrait of the Political Thinker: István Bibó's Analysis of the Conflict in Northern Ireland and its Possible Solutions.* Minorities research, 2012. 14.

⁴⁷ ILLYÉS GYULA: *Búcsú Bibó Istvántól.* [kézirat] Budapest (s. n.) 1979. 6 p. *Bibó*-Archívum 34. Társadalomelméleti Gyűjtemény, SZTE Klebelsberg Könyvtár; továbbá: *Búcsú Bibó Istvántól,* Tiszatáj, 1979. 7. 143–144. pp.

⁴⁸ KENEDI JÁNOS: *Bibó István sírjánál (1979).* In: A halál és a lányka. Budapest, 1992. 227. p.

⁴⁹ RÉZ PÁL (et al.): *Bibó-emlékkönyv I-II.* Budapest, Századvég, 1991.

kusok vadászterületévé vált.”⁵⁰ Azaz: inkább magával a művel érdemes foglalkozni, semmint annak műfaji besorolásával.

Kétségtelen, hogy *Bibó* István a 20. században a legnagyobb, nemzetközileg is elismert demokrata politikai gondolkodó volt. A kezdeti jogbölcseleti, közigazgatási írásait követően 1945 utáni tanulmányai máig fontos pillérei a legújabb kori társadalomtudományi gondolkodásnak. Okfejtései közben pedig magától értetődő könnyedséggel lépte át a filozófia, politológia, a társadalom-, gazdaság-, politika-, demokrácia-, államtörténet és -elmélet, közigazgatástan, politikai pszichológia – társadalomlélektan kanonizált határait, mindenkor a humanista erkölcsi posztulátumok feltételeivel azonosulva. Éppen erre tekintettel látta például *Kovács* Gábor meghatározónak a politikai problémák megközelítésének azon *Bibói* módszerét, amelynek lényegi eleme a nagyon erős társadalompszichológiai látásmód alkalmazása volt.⁵¹

Tudományos jövőjét illető elképzeléseit korán megfogalmazta a maga számára: „*Én a magam pályájának útját... úgy képzeltem, hogy először a körülöttem lévő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát is csinálni. Mert végső tekintésben mindig politikát szerettem volna én is csinálni.*”⁵² Célkitűzéseinek megghiúsulását olykor naivitásával magyarázták⁵³. *Vajda* Mihály szerint ennek alapja *Bibó* azon meggyőződése lehetett, hogy „az erkölcsi rend nemcsak szükséges feltétele egy élhető világnak, hanem jelen is van a világban, s nincsen olyan erő, amely ezt a rendet tartósan alámoshatja.”⁵⁴ Ráadásul *Bibó* azzal is tisztában volt, hogy a gyakorlati politika a kompromisszumkötések művészete, ám olyan kompromisszumoké, amelyek nem jelentenek elvfeladást és nem semmisítik meg kompromisszumkötő politikai identitását. Életútjának tanúsága szerint ezek a morális feltételek mindenkor meghatározták a politikai praxishoz való viszonyát azon körülmények közepette, amikor történelmi helyzet alakulása folytán döntési helyzetbe került.⁵⁵

Tudományos pályafutását egyetemi éveinek kezdettől jótékonyan támogatta a jogfilozófia nemzetközi híró professzora, majd atyai jóbarátja, *Horváth* Barna. Támogatta szemináriumi előadásain, segítette publikáció terén és nagyban hozzájárult gyakori külföldi ösztöndíj-pályázatainak elnyeréséhez. A pályakezdő *Bibó* István *Horváth* Barna hatására fordult a jogfilozófia felé. 1935-ös tanulmányában, a *Kényszer, jog, szabadságban*⁵⁶ – melyet doktori dolgozatként nyújtott be – a *Horváth* Barna-féle szinoptikus módszert alkalmazta. Olyan kategóriákat elemzett itt, mint az erőszak, az érték és a legitimitás. A három fogalom által kijelölt gondolati erőteréből emelkedett ki az az elem,

⁵⁰ ERŐS FERENC: *Bibó István társadalomlélektani előfeltevései a mai szociálpszichológia tükrében*. Világosság, 2013. 1–2. 247. p.

⁵¹ KOVÁCS GÁBOR: *Politikai gyakorlat és politikai teória. Néhány gondolat Bibó István halálának 25. évfordulóján*. i. m. 299. p.

⁵² HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok...* i. m. 30. p.

⁵³ BIBÓ ISTVÁN (íjf.): *A naiv Bibó aktualitása*. Világosság, 2013. 1–2.

⁵⁴ VAJDA MIHÁLY: *Aktuális-e még Bibó István? Mozgó Világ*, 2008. 2. 3. p.

⁵⁵ *Bibó* István pályafutása során három alkalommal került közel a politikához. Először a 1937–38-ban Erdei közvetítésével a Márciusi Fronthoz, másodszer 1945 után a Nemzeti Parasztpárthoz kapcsolódva, harmadszorra pedig – immár utoljára – 1956-ban került be a politika világába. KOVÁCS GÁBOR: *Politikai gyakorlat és politikai teória*. i. m. 297–298. pp.

⁵⁶ Lásd 21. sz. lábjegyzet

amely később az egész további életmű vezérmotívuma lett: a hatalom. De felbukkant itt egy további olyan gondolat is, amely meghatározó motívumként húzódik végig az egész életművön: a morális értékekkel alátámasztandó hatalomgyakorlás igénye.⁵⁷

A mentor és famulus baráti kapcsolata természetesen nem befolyásolja, hogy Bibó fiatalkori tudományos munkássága szigorú, tárgyilagos értékelését fogalmazza meg Horvát Barna abban a felterjesztésben, amelyben *Keresztúri* Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1946-ban megindokolja, miért is tartja alkalmasnak *Bibó* Istvánt a nyilvános rendes egyetemi tanárrá való kinevezésre.⁵⁸ Az 1935-ben megjelent *Kényszer, Jog, Szabadság* című könyvével kapcsolatban például fontosnak tartja azt is megjegyezni, hogy erényei dacára az „nem nyújtotta még a téma kiérlelt megoldását.” Sőt, Bibó gondolkodásának jellemzését, amely a „finom intuíció, a szellemes elgondolások, sőt a dialektika felé hajlik” nem méltatásnak szánja, hanem annak hangsúlyozására, hogy „gondolkodása nem racionalisztikus.” A kényszert különféle törvényszerűségek konkuráló szemléletén belül keresi, és a szabadságon az ennek megfelelő „negatív együtt szemlélésen alapuló viszonyfogalmat”, az „idegen törvényszerűség alól mentességet” érti, végül pedig a jogra azt tartja *Bibó* jellemzőnek, hogy az egyidejűleg gyakorolja a legobjektívabb – mert leginkább kiszámítható, előre látható – kényszert és valószínűsíti meg a legobjektívabb szabadságot.

Az 1933/1934-es tanévet szinte egészében a genfi *Institut Universitaire des Hautes Études Internationales* könyvtárában tölti. Ez idő alatt született a háború jogával foglalkozó fontos tanulmánya is.⁵⁹ *Bibó*t kezdettől fogva inspirálta *Horváth* Barna *Kelsen* tiszta jogtanának bizonyos következtetéseivel kapcsolatos kritikai álláspontja, *Horváth* Barna pedig a *Kelsen*-i bírálatok fényében elismerően fogadta a *Le dogme du „bellum justum”*-tanulmányt. Ez ugyanis sorra kimutatja, miként nyeli el a tévedhetetlenség a jogsértésnek, a jogellenes háborúnak, sőt a kötelességnek fogalmát is, annak folytán, hogy mindezeket a szankciót kimérő tévedhetetlen jogi aktus egyszerű funkciójává, tartalmi elemévé teszi. *Bibó* szerint ugyanis a tiszta jogtanban minden fogalom onnan meríti jogi jellegét, hogy a szankciót kimérő jogi aktusok sokaságához vezet el bennünket, amelyeket tartalmuk különböztet meg egymástól és illeszt egybe, állít rangsorba. Az aktusok tehát tulajdonképpen elszigeteltek és vonatkozásaikban megmagyarázhatatlanok maradnak. Minden jogi aktus bizonyos értelemben tévedhetetlen, mert csupán a tartalma korlátozhatná a tévedhetetlenségét. *Bibó* szerint a tiszta jogtannak ez a felfogása sokkal gyökeresebb, mint a „szervek” sokaságát hangsúlyozó irányok, mivel a „jogi aktusok” sokaságát hangsúlyozó pluralizmus az értelme.

Ahogy *Erdei* Ferenc a múlt század harmincas éveiben a paraszti közösség irányából fokozatosan nyitott a társadalom egészének megismerése felé, úgy fedezte fel

⁵⁷ KOVÁCS GÁBOR: *Egy megátalkodottan jóhiszemű értelmiségi odisszeája a jogtól a politikaelméletig. Száz éve született Bibó István.* Magyar Tudomány, 2011. 11.

⁵⁸ Dr. Horváth Barna egyetemi tanár felterjesztése a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Bibó István nyilvános rendes egyetemi tanárrá való kinevezéséhez 1946. In: Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* i. m. 332–341. pp. RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi karon.* Jogtudományi Közlöny, 1992. 3-4. 95–111. pp. Az előterjesztést a tanulmányán mellékleteként olvashatjuk. LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN: *Bibó István (1911–1979).* i. m. 343–350 pp.

⁵⁹ ETIENNE BIBÓ: *Le dogme du „bellum justum” et la théorie de l’infailibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit.* Revue Internationale de la Théorie du Droit, 1936. 1. pp. 14–27.

magának *Bibó* István lépésről-lépésre a paraszti osztály világát. Barátságukra tekintettel szimbolikus jelentősége is lehetne, de jóval súlyosabb tartalmi vonatkozásokat hordoz, amikor 1940-ben *Bibó* István megírta az *Erdei* Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában című tanulmányát.⁶⁰ Ebben úgy jellemzi *Erdei* munkásságát – addigi négy könyvének tapasztalatai nyomán –, hogy az „sem irodalom, sem tudomány, sem politika magában, hanem egyetemes érvényű megtámadása az irodalom, tudomány és politika világában egyaránt jelentkező és egyaránt válságba vivő illúzióknak.”⁶¹ *Erdei* középponti tétele az, hogy ami itt válságban van, az maga az egész paraszti életforma. Az egész paraszti életforma magában hordozza az emberi életnek a termelés nyúgeihez való kötöttségét, az emberi és kultúrelvet fővonaláról való leszorítottságot, egyszóval az emberi elesettséget. *Erdei* szemében épp ezért mindenmű népművészeti buzgólkodás gyanús, mert a paraszt-állapot teljes fenntartásának gyakran nem is titkolt szándékát látja benne. Leszámol az idillikus, természeti környezetben élő, egészséges s a társadalom erőtartalmát jelentő parasztság illúziójával. „Egymagukban, önállóan és függetlenül nincsenek parasztok. Ha senki sem szorít le egy csoportot szolgálatra és alvilági életre, az soha nem lesz paraszt... A parasztok valakik miatt parasztok és valakiknek a parasztjai.”⁶² Ezek a valakik éppúgy lehetnek a földesurak, mint az agráröllő vagy a város ezerféle helyzeti előnye. Leszámol *Erdei* a falu illúziójával is. Amint nincs örök paraszt és a paraszt nem természeti ember, úgy nincs örök falu sem, s a falu sem természeti, hanem társadalmi tünemény. Ott kezdődik a falu, ahol a városhoz való viszonylatban a kizártság, a hátramaradottság, a kihasználatlanság állapota jellemzi. A városi élet magasabbrendűsége azon nyugszik, hogy a termelés és fogyasztás, a termelőhely és a lakás, a gazdaság és a háztartás szétválasztására lehetőséget nyújt. Ezzel kezdődik minden kulturált és szabad emberi élet. Ezért értékeli *Erdei* a magyar parasztság legnagyobb történeti teljesítményeként az alföldi tanyás mezővárost. Éppen ezért országrendezési tervei is a mezővárosokra van alapítva, ahol minden megye egy városból s annak közlekedésileg szorosan hozzákapcsolt vidékéből áll. A tanulmány utolsó mondata *Bibó* programszerű kitekintése: „szüntelenül meg kell ismételni *Erdei* tételét: a megoldás útja nem romantikus népieskedésen és parasztkodáson keresztül vezet, hanem a parasztéletforma tudatos, bátor és tervszerű felszámolásán.”⁶³

Bibó minisztériumi tevékenységének legfontosabb tudományos hozadéka, az 1941-ben megjelent *A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához* című tanulmánya.⁶⁴ *Bibó* pontosan érzékeli az antidemokratikus kormányzati rendszerben elfoglalt státusa és demokratikus gondolkodása közötti ambivalenciát. Ennek teoretikus magyarázatát inkább csak évekkel később, a Zsidókérdésben adja meg: „*A magyar közigazgatásnak, a magyar hivatalnoki karnak nem vitásan volt egy európai fele is, melynek jogtisztelete,*

⁶⁰ BIBÓ ISTVÁN: *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*. Társadalomtudomány, 1940. 4. 503–516. pp.

⁶¹ BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok I. kötet 1935–1944*. (Szerkesztő: Nagy Endre, Huszár Tibor, Vida István) Budapest, 1986. 187. p.

⁶² I. m. 190. p.

⁶³ I. m. 201. p.

⁶⁴ BIBÓ ISTVÁN: *A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához. Az igazságügy-miniszter véleményező szerepe a közigazgatásban*. Társadalomtudomány, 1941. 1. 136–143. pp. (A tanulmány nem került be a négykötetes Válogatott tanulmányokba.)

*szakszerűsége és lelkiismeretessége élesen és világosan különbözött a magyar közigazgatás hatalmaskodó, dilettáns, emberi méltóságot nem tisztelő másik felétől. A magyar közigazgatásnak és hivatalnokságnak e jobbik része a zsidótörvények korszakában a zsidótörvények alkalmazását igyekezett a jogrend, a jogbiztonság keretei között tartani, s abban az időben valóban ez volt a legokosabb és leghelyesebb, amit tehetett.*⁶⁵

Bibó István A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához tanulmányában alapvetően az igazságügyminiszter véleményező szerepét vizsgálja a közigazgatásban. Végsősoron saját, ekkori hivatali ügykörének a munkásságát teszi kritikai vizsgálat tárgyává. Az igazságügyminiszter közigazgatási ügyekben a hatóságok kérésére véleményt mond, és ezen a területen valójában egy véleményezés formájában megjelenő közigazgatási bíráskodás folyik. Az ilyen véleményezésnek a bírói funkcióval való rokonságát olyan – a nyugati utazásaiból jól ismert – példákon mutatja be, mint az angol titkos tanács, a francia államtanács, a német Aktenversendung és az Állandó Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleményei, és igyekszik eltávolítani ennek a megoldásnak az ideológiai akadályait. Mindezekben az esetekben a véleményezés lassanként bíráskodó jelleget öltött, mert amikor a konkrét ügytől távol álló jogász képzettségű szervtől kérnek jogi véleményt, működni kezdenek azok az erők, amelyek az ítélő jogászai tevékenységet jellemzik. Elkerülhetetlen tendencia érvényesül a tényállás teljessé tétele iránt. A jogászt ugyanis nem a tények és a szabályok magukban érdeklik, hanem az, hogy azt a tényállást, melyre jogszabályt vonatkoztat, minden oldalról körülhatárolja, s azokat a normatív következményeket, melyeket ez a tényállás magában hordoz, kimerítően tisztázza. Ezeken a belső tendenciákon kívül az igazságügyminiszter véleményező hatáskörének kifejlődéséhez a vonatkozó joganyag természete is hozzájárult. Bibó szerint a modern közigazgatás „jósága” ezen az egyensúlyon múlik, mely benne a közérdek szolgálatának szelleme és a tiszta jogalkalmazás szelleme között ki tud alakulni. Ezt az egyensúlyt veszélyezteti, hogy a közigazgatáson belül általában a jogalkalmazás és jogértelmezés „lelki attitűdje” nehezebben jut különösebb megbecsüléshez. Ezért szerencsés, hogy a magasabb fokú közigazgatási jogértelmezés során felmerülő elvi kérdések eldöntésében az igazságügyminiszter ilyen szerepet kapott. Mindebből szerző levonja azt a jogpolitikai tanulságot, hogy a közigazgatási bíráskodást erre a joganyagra is ki kell terjeszteni, és igyekszik eltávolítani ennek a megoldásnak az ideológiai akadályait.

Ennek az időszaknak másik fontos terméke az *Elit és szociális érzék* című tanulmánya is.⁶⁶ Bibó István az elit legfontosabb szerepét abban látja, hogy az „élet élésére”, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon. Nyugodt és termékeny működésének egyik feltétele, hogy az elit kiválasztását igazoló értékelési rend mögött eleven társadalmi közmeggyőződés álljon, másik feltétele pedig, hogy a társadalom valóságos szervezete az elfogadott értékelési rendnek egészében megfeleljen, s az elit tagjai olyan helyeket foglaljanak el abban, ahonnan képesek is a társadal-

⁶⁵ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz, 1948. 10–11. Válogatott tanulmányok. II. 1945–1949. Budapest, 1986. 637.

⁶⁶ BIBÓ ISTVÁN: *Elit és szociális érzék*. Társadalomtudomány, 1942. 2. 192–209. pp. *Válogatott tanulmányok I. kötet 1935–1944.* i. m. 221–241. pp.

mat irányítani és a követés nagyfokú valószínűségét kiváltani. Az érvényes társadalmi értékrend és a valóságos társadalmi vezetői helyzetek egybefonódását a társadalmi eljárások teszik lehetővé, amelyek a társadalomban az értékek és valóságok kapcsolatát megteremtik. Ezeknek a viselkedési mintáknak az őrzése, kezelése, terjesztése és fejlesztése a mindenkori elit feladata. Érdekesen fejt ki a szerző, hogy az „*elitképzés a társadalom ökonómiáját szolgálja,*”⁶⁷ azt, hogy a követőknek ne kelljen kétségben élniök a követendő példák és az érvényes társadalmi szerepek kérdéseiben. Ezért szerinte az elitkiválasztó eljárás demokratizálásánál van egy bizonyos megterhelési határ, s minden olyan módszer, amely ezt túllépi, önmagát sebz meg s a demokrácia gyengüléséhez vezet. Az elitet magát sem szabad mértéken felül megterhelni a társadalom rendjét kialakító eljárásokkal. Sorra veszi a dekadencia tüneteit, amikor az elit önbizalma és elfogulatlansága törést szenved, hogy végül megvilágítsa a lelkiismereti válság tüneteit. Fő tétele, hogy az öngazolás és a belőle származó hamis önelégültség erkölcsi állapota mind az egyének, mind a közösségek életében az alkotóképesség megbénulásához vezet. Az a vezető réteg, amely saját elit-kvalifikációját védelmezni és bizonyítani kénytelen, éppúgy nem képes a társadalom vezetésére, mint ahogyan nem képes alkotásra az olyan ember, aki tehetségében kételkedik. Elit-kvalifikációjának védelme elvonja erőit sajátos feladatától, a társadalmi vezetéstől, irányítástól és példaadástól. Az öngazolás vágya meggátolja, hogy a vezető réteg szembenézzon a válság jeleivel, s arra vezet, hogy csak annak tüneteit igyekszik enyhíteni. Ilyen tüneti kezelés a szociális munka és a szociális érzék hangoztatása, amely nem egyéb, mint a lelkiismeret csitítása. E hamis út helyett a szerző a társadalmi értékvilág regenerálását ajánlja, leszámolást azzal, hogy az elit mögött álló értékelési rend megingott és az elit teljesítőképessége csökkent.

Értő szemmel válogat Bibó a könyvek között is. Az utókor igazolta, hogy máig érvényes művekre fordította figyelmét, illetve osztotta meg recenzióiban az olvasóival tapasztalatait. 1943-ban biztos kézzel nyúlt Mannheim Károly új könyve után is⁶⁸. Bibó tanulmánya több mint könyvismertetés.⁶⁹ Döntő jelentőségűnek ismeri el azt a felfogást, amely minden társadalmi értéket két tényezőnek, egy végső éleltapasztalatnak és a társadalmi környezethez való alkalmazkodásnak az összekapcsolódásának tekint. Szerinte ez az egyedül lehetséges termékeny megoldás. Korunk erkölcsi szétesését annak a „példázatos tapasztalatnak” („paradigmatic experience”) a megfakulásával magyarázza,⁷⁰ amelyben a keresztény erkölcsiség jellegzetes vonását Mannheim is felismeri, hogy ti. képekben és példázatokban van lerögzítve, nem pedig merev szabályokban. Magáévá teszi a „szabadság érdekében való tervezésnek” programját is, amely mintegy harmadik út a *laissez-faire* liberalizmus és a totalitárius társadalomszervezés között. Bibó egyetért azzal, hogy a liberalizmus korrigált formáját sem lehet feltámasztani: „*fel kell adni a laissez faire liberalizmusnak az értékekkel szemben való közömbösségét.*”⁷¹ A tömegtársadalmi fejlődést nem lehet megállítani, hanem csakis a közösségi erkölcs regenerálódásának és a kultúráképződésnek az új kiinduló-pontját. Némileg eltér azonban

⁶⁷ I. m. 228. p.

⁶⁸ MANNHEIM, KARL: *Diagnosis of Our Time*. London, 1943.

⁶⁹ BIBÓ ISTVÁN: *Korunk diagnózisa*. Társadalomtudomány, 1943. 4-5. 454-474 pp. BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok I. kötet 1935-1944*. i. m. 245-270. pp.

⁷⁰ I. m. 260. p.

⁷¹ I. m. 251. p.

Mannheimtől a szociológiai tudatosság szerepének megítélésében. Szerinte ha egyszer a társadalmi értékelés új szervei és módszerei megszilárdulnak, a társadalom életében ismét bizonyos szokásszerűség fog érvényre jutni, mert a túlélés-tudatosság túl sok alkotó energiát köt le. „*Ha azonban a szociológiát mint a tudományos üzem egyik szakágát tekintjük, akkor ebben az értelemben a »tudós«-tól nem szabad többet várnunk, mint amennyit adhat.*”⁷²

Polemikus hangot üt meg *Bibó* a *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című tanulmányában is.⁷³ *Bibó* István vitába száll azzal a felfogással – itt kifejezetten *Magyary* Zoltánról van szó –, mintha a mai államban a közigazgatás nagyüzemszerű eredményessége lenne az uralkodó álláspont, szemben a jogállam gondolatával, amely elsősorban a közigazgatás jogszerűségét követelte. *Bibó* a korabeli diktatórikus államok berendezkedéseiből vonta le a következtetéseit, nem is sejtve, hogy mennyire időt állóak a megállapításai. Szembeszáll ugyanis a végrehajtó-hatalom túlsúlyát követő felfogásokkal is. Először alapos eszmetörténeti elemzéssel mutatja ki, hogy a hatalomgyakorlás jogszerűségének követelménye részaspektusa a hatalom megnevesítésére, „spiritualizálására és tárgyasítására” irányuló évszázados fejlődési tendenciának. Az állami feladatoknak minden fejlődése vagy kiterjedése, az állami hatalomkoncentráció minden újabb jelensége aktuálissá teszi a jogszerűségnek mind újabb „találmányok” segítségével való biztosítását. A nagyobb jogszerűség felé mutató fejlődés a túlságos hatalomkoncentráció ellenhatásaként, morális és materiális destruáló hatásának visszhangjaként jelentkezik. Az irányított gazdálkodás és társadalmi tervezés is előreláthatóan új technikai megoldásait fogja életre hívni a jogszerűség biztosításának.

Bibó szerint a modern államfejlődés belső szükségletei nem a hatalomkoncentráció felé, hanem a hatalom szolgálszerűsége s az államhatalmak megosztásának új formái felé mutatnak. Az eredményes közigazgatás területének kiterjedésével párhuzamos a jogszerűség garanciáinak növekvő szükséglete is. A végrehajtó hatalom fokozódó beavatkozásával párhuzamosan fellép a közvélemény, az értékszabályozás, az általános szabályalkotás szerveinek tökéletesítését sürgető követelés is. A tömegtársadalmi összefüggésben csakis nagymértékben kiszámítható, szolgálszerű hatalomgyakorlás tud úrrá lenni, s eredményesség és jogszerűség csak különböző aspektusai ennek a szolgálszerűségnek. A történelmi tendencia szerint ugyanis „*az ősi politikai-erkölcsi követelmény a merő hatalomkoncentrációval szemben mindenkor a hatalomgyakorlás igazságos, emberséges és ésszerű közösségi célját állítja szembe.*”⁷⁴

A fiatalkori *Bibó* teljesítményét értékelve *Horváth* Barna arra a következtetésre jutott, hogy bár nem publikált nagyobb terjedelmű monográfiát, de „amit írt, annak minősége kárpótol a hiányzó mennyiségért”. *Tildy Zoltán* köztársasági elnök 1946. július 22-én írta alá szegedi kinevezését, *Tóth* László rektor pedig külön is köszönetet mondott, hogy *Bibó* István „magas kormányzati helyét elhagyva a tudománynak egyszerű,

⁷² I. m. 270. p.

⁷³ *Bibó* István: *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. Társadalomtudomány*, 1–3. 1944. 36–56. pp. *BIBÓ ISTVÁN: Válogatott tanulmányok I. kötet 1935–1944.* i. m. 271–294. pp.

⁷⁴ I. m. 294. p.

de értékesebb munkása kíván lenni”.⁷⁵ Ugyanakkor az is valószínűsíthető, hogy az egyre gyorsuló tempóban szovjetizálódó hatalmi szférában főszerepet játszó Belügy-minisztériumban történő maradása – főleg Erdei Ferencnek miniszterségéből távozása után – semmiképpen nem biztathatta reményteli jövővel.

Ha *Bibó* 1945 utáni munkásságának kulcsszavait keresnénk, a demokrácia, antiszemitizmus, közigazgatás, társadalomfejlődés mindenképpen közöttük lenne. A későbbiekben a legtöbb szakmai barátát éppen *Bibó* 1945-48 közötti írásait éri. S valóban: nem tagadható, hogy *Bibó* hajlott arra, hogy a mindenkori politikai helyzet iránti nyitottságát hangsúlyozza. Konkrét politikai elemzéseinek tévedései is ebből az alapállásból fakadtak, ugyanis ameddig csak lehetett, azt akarta sugallni, hogy van kiút az általa is látott közelgő zsákutcából, és hogy mégis lehetséges politikai cselekvés. *Kovács* Gábor egyenesen „aufklérista naivitással” jellemzi, amikor azt remélte, hogy ha sikerül ráébresztenie a politikai élet szereplőit saját érdekeikre, akkor ezek ennek a belátásnak az alapján fognak majd cselekedni. *Szabó* Zoltán pedig „megátalkodott jóhiszeműségnek” nevezte, hogy feltételezte: a politikai szereplők célja végül is a kooperáció, nem pedig az ellenfél politikai, netán fizikai megsemmisítése.⁷⁶

Bibó István nem vett részt az élénk érdeklődés mellett 1945. június 26-a és július 6-a között az ELTE Bölcsészettudományi Kara szervezésében lezajlott demokráciavitában.⁷⁷ Közvetve mégis ennek a diskurzusnak az egyik főszereplőjévé vált, amikor ősszel publikálta nagy politikai és szakmai vitát kiváltó tanulmányát, *A magyar demokrácia válsága* címmel.⁷⁸

A tanulmány hangja valóban drámai, felütése *Bibó*tól is szokatlan, de egyértelmű: „*A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. Mindazok ugyanis, akik mértéktelenül félnek a proletárdiktatúrától, hatalmassá erősíthetik a reakció táborát, mindazok pedig, akik mértéktelenül félnek a reakciótól, hatalmassá erősíthetik a proletárdiktatúra vagy legalábbis valamiféle szélsőbaloldali diktatúra táborát.*”

A párttörténetírás még két évtized múlva is akként torzította el a tanulmány mondani-valóját, hogy ez csupán a Nemzeti Parasztpártban meglévő harmadikutas tendenciák első nyilvános és látványos felszínre kerülése és rendszerbe foglalását jelentette, amelyet éppen *A magyar demokrácia válsága* című cikk robbantott ki.⁷⁹ A bökkenő csak az, hogy terve-

⁷⁵ LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. i. m. 350–352. pp.

⁷⁶ KOVÁCS GÁBOR: *Egy megátalkodottan jóhiszemű értelmiségi odisszeája a jogtól a politikaelméletig*. i. m. 1319. p.

⁷⁷ ERDEI FERENC (et al.): *Demokrácia*. Budapest, 1945.

⁷⁸ BIBÓ ISTVÁN: *A magyar demokrácia válsága* Valóság, 1945. 2-4. 5–43. *Válogatott tanulmányok. II. kötet 1945–1949.* (Szerkesztő: Nagy Endre, Huszár Tibor, Vida István) Budapest, II. 1986. 15–79. pp.

⁷⁹ TÓTH ISTVÁN: *A Nemzeti Parasztpárt a Függetlenségi Frontban 1945 nyarán és őszén*. Párttörténeti Közlemények 1968. 1. 85–126. pp.

delmes tanulmányban a Nemzeti Parasztpárttól szó sem esik, viszont azok a témakörök, amelyek köré *Bibó* a mondanivalóját szervezte, világossá tették a helyzet súlyosságát: a megszállás válsága; a kommunista párttaktika válsága; a fasiszmus és a reakció elleni harc válsága; a rendőrség és az internálások ügye; a szocializmus körüli zavar; a demokrácia értelmezése és a forradalom. szükségessége körüli zavar; a kisczardapárt választási győzelme és ami mögötte van; a politikai helyzet polarizálódásának veszedelmei; a koalíció technikai zavarai és a koalíció erkölcesének válsága; a válság és európai helyzetünk.

1945 őszén 1945 őszeről beszél *Bibó*. A megszállás / felszabadulás szóhasználatának évtizedek óta újraeledő – meddő – vitája, mintha *Bibó* 1945-ös megszólalásában gyökerezne: „*Magyarországon válságba jutott az országnak a megszállókhöz való viszonya*” – hangzik a tömör tényközlés, amit így-vagy úgy azok is kommentálni tudtak, akiknek egyébként fogalmuk sincs az eredeti terjedelmes munkáról. A felháborodás elsősorban természetesen a kommunista párt részéről érte *Bibót*. A kialakult helyzet pedig önmagáért beszélt. Az 1945. jan. 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében Magyarország, mint a háborúban vesztes, legyőzött ország, a békeszerződés megkötéséig, ill. életbelépéséig nemzetközi ellenőrzés alá került. Az ellenőrzést egy nemzetközi testület, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolta, amelynek élén K. J. *Vorosilov* marsall állt. Ezzel összefüggésben a Magyarországot felszabadító Vörös Hadsereg – a békeszerződés életbelépéséig, 1947. szept. 15-ig – katonai megszállással összefüggő feladatokat is ellátott.

A „megszállás” kifejezést egyébként *Gerő* Ernő 1944. nov. 7-én Szegeden elmondott ünnepi beszédében mégis használta. A horthysta politikusok és a nyilasok felelőségéről szólva kijelentette: „Elsősorban az ő bűnük, hogy a Vörös Hadsereg nem mint a magyar nép és a honvédség fegyvertársa jött az országba, hanem úgy kénytelen megszállni Magyarországot, mint ellenséges országot.” Majd leszögezte: „Magyarország újjászületése függ attól is, hogy a megszállt területen a lakosság teljes mértékben segítse és támogassa a Vörös Hadsereget, hogy a szovjet katonák minden lépésüknél érezzék, hogy nem ellenséges országban vannak.”⁸⁰ A későbbiekben, főként 1945. ápr. 4-e után a kommunisták ritkán használták a katonai megszállás fogalmát, az ország felszabadítására helyezték a hangsúlyt, míg más demokratikus pártok szótárában megmaradt a „megszállás” kifejezés. A nyugati szövetséges hatalmak – nemzetközi szinten – Magyarországot 1947. szept. 15-ig szintén megszállt országgént kezelték.

A vita tehát az álvita, még inkább szemantikai vita formáját öltötte, miközben jóval kevesebb figyelem fordult a tartalmi vonatkozásokra. *Bibó* pedig egy újabb „félelemmel” is megismerkedhetett, amikor barátja és miniszteriális pártfogója, *Erdei* Ferenc 1945. november 15-én távozott a Belügyminisztérium éléről, amely innentől kezdve folyamatosan kommunista vezetés alatt állt. *Bibónak* természetesen igaza volt abban, hogy mind a proletárdiktatúráa, mind a Horthy-rendszer visszaállításának hívei elenyésző kisebbségben voltak, önmagában ezért nem kellett volna félni tőlük. Ami viszont az ún. „külső erőket” illeti, széles körben élt a gyanú, hogy az oroszok, ha egyszer bejöttek, nem fognak egyhamar távozni innen. Ráadásul a tanulmány megírása idején a „szövetségesek” még őrizték egymás között annak látszatát, hogy az általuk hirdetett demokratikus alapelveket komolyan veszik — legalábbis Magyarországon, ahol lény-

⁸⁰ GERŐ ERNŐ: *Harcban a szocialista népgazdaságért*. Budapest, 1950. 11, 13.

gében szabad választások megtartását engedélyezték. A nagyhatalmak és mindenekelőtt a Szovjetunió jóhiszeműségét mindenesetre nem vonhatta kétségbe Bibó.

Bibótól nem hangzott el, hogy mélységesen antidemokratikus szervezetnek tekinti a kommunista pártot, de nem hallgatta el, hogy: „...*ha egyszer a kommunizmust a szociáldemokráciától a direkt akció és a forradalmi lendület gondolata különbözteti meg, és az, hogy a harcos kisebbség jogait hirdeti a merőben szavazó többség felett, akkor mi marad meg belőle, ha mégis elfogadja a parlamentáris demokrácia módszereit? Vajon a szociáldemokrácia nem ugyanezt tette-e, és nem ezzel vonta-e magára a legélesebb kritikát és megbélyegzést? A kérdés súlyos, s ha a válasz negatív, akkor azt az egész politikai vonalat, melyen ma az európai politikai regenerálódási kísérletek haladnak, nyugodtan abba lehet hagyni.*” Bibó azonban hirtelen megtorpan a helyzet súlyos kritikájában és némiképpen enyhít a helyzeten: „*Szerencsére a helyzet nem ez. A kommunizmus és a parlamentáris demokrácia összeegyeztetésének ugyan elég keskeny az ösvénye, de az ösvény járható.*”⁸¹ Az elméleti lehetőséget tehát Bibó nyitva hagyta, ez a magyarázata, hogy a kommunista pártnak nem az esszenciáját, csupán a „taktikainak” nevezett hibáit bírálta, amelyek viszont önmagukban is a proletárdiktatúrától való félelmet erősítették.

Bibó István belülről érthette meg és láthatta – ha csak a törvényhozási főosztály éléről is –, hogy az egész válságban a rendőrség ügye központi jelentőségű. A kommunisztáktól és a proletárdiktatúrától való félelem konkrét okait ugyanis – a megszállás nehézségeitől eltekintve – elsősorban a rendőrség szolgáltatja. Valóban, ha a miniszteri poszt novemberig – Erdei személyén keresztül – a Parasztpárt kezében is volt, de a rendőrség vezető pozícióinak többsége 1945-ben már a kommunisták kezébe került. A Belügyminisztériumban a rendőrség szervezetét és felügyeletét ellátó személyek – BM-államtitkár (Farkas Mihály), a Közrendészeti Főosztályának vezetője és alá tartozó rendőrségi ügyosztály főnöke – valamennyien a Magyar Kommunista Párt tagjai voltak. A rendőrkapitányságok politikai rendészeti osztályainak élén (36 közül 34-en) szintén kommunisták álltak. A nyomozók túlnyomó többsége ugyancsak a kommunisták közül került ki. A rendőrkapitányi posztok ugyancsak a paritásos elvet megsértve oszlottak meg, kommunista rendőrkapitányok voltak a legtöbben, de sokan tartoztak az SZDP-hez és az NPP-hez is. A három baloldali párthoz tartozó rendőrkapitányok abszolút többségben voltak a kisgazdapártiakhoz képest. Hasonlóképpen alakult a rendőrtisztek és a legénység pártok szerinti megoszlása is. A Budapesti Rendőrség Központi Kommunista Frakcióvezetőségéhez eljutott adatok szerint 1946 február 1-én a fővárosi állományban a „kommunista jelenlét” 32 %-os volt.⁸²

A rendőrségi „túlkapások” és az internálások helyzete közismert volt a lakosság előtt. Bibó is csak a tényeket közölte: „*A rendőrségi túlkapások ügyében közkeletű az a replika, hogy történelmi, forradalmi időkben élünk, és ilyenkor egyéni sérelmek nem olyan fontosak. [...] Ugyanez áll a rendőrség által folytatott fasisztaellenes és reakcióellenes akció országos méretű beállítására, speciálisan az internálások kérdésére is. Azoknak a nyilasoknak és hasonlóknak a számára, akik népbírósági súlyú vétkeket nem követtek el, de a magyar nép katasztrófájához valamit közvetve hozzáadtak, az elégté-*

⁸¹ BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok. II. kötet 1945–1949.* i. m. 26. p.

⁸² KRAHULCSÁNY ZSOLT – MÜLLER ROLF: *A magyar politikai rendőrség 1944. december – 1946. október.* In: *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből I.* Budapest, 2009. 37–38. pp.

teladásnak rengeteg közvetlen, kemény, de konkrét feltételek mellett ledolgozható formáját lehet kitalálni. Ezzel szemben az internálási apparátus úgy, ahogy ma előttünk áll, teljesen elszakadt a brutális, de közvetlen és magát hamar kifújó népi igazságtétel bármilyen vonatkozásától. [...] Az internálási apparátus természeténél fogva bizonytalan garanciák mellett működik, egyéni önkényeskedésektől meg nem óvható, az időtartam bizonytalansága miatt súlyosan demoralizáló hatású. Egyszóval: egy sivár embergyöttrő nagyüzem, mely népi igazságtételnek túl közvetett, jogászai értékű igazságszolgáltatásnak pedig nagyon is rendőri. Ha valami, ez a lehető legnagyobb mértékben megérett a teljes felszámolásra.”⁸³ Bibó kívánsága majd csak 1953-ban teljesült.

Talán ő sem tudta, hogy Erdei Ferenc belügyminiszter 1945 júniusában bizalmas – nyilvánosságra nem került – rendeletben szabályozta az internálásnál, a rendőrségi őrizetbe vételnél és felügyelet alá helyezésnél követendő eljárást. E szerint internálni kellett mindazokat, akik ugyan háborús és népellenes bűncselekményeket nem követtek el, de magatartásukkal veszélyeztetik a demokratikus átalakulást, és gátolni igyekeznek az ország „újjáépítését”. Közéjük sorolták többek között a volt kormánypárt (a Magyar Élet Pártja), a szélsőjobboldali nyilas és nemzetiszocialista pártok, ill. egyesületek tagjainak, aktivistáinak és vezetőinek, valamint tisztségviselőinek jó részét, a besúgókat és feljelentőket, a háborús és fasiszta propaganda terjesztőit s utóljára, de nem utolsósorban a németbarát, volksbundista elemeket. Internálást – mint büntetési formát – meghatározott időre a népbíróságok is elrendelhettek, sőt az igazolóbizottságok is kezdeményezhettek, de a letartóztatásokat a rendőrség politikai rendészeti osztályai hajtották végre. A belügyminiszteri rendelet után a politikai rendőrség hatásköre bővült, s bírósági ítélet nélkül is internálhatott embereket. A Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya egy év alatt (1945 februárjától 1946 februárjáig) 33 960 főt vett őrizetbe, közülük 16 949 főt internált, és 9156 főt rendőri felügyelet alá helyezett.⁸⁴ Az internálásokat végül a Nagy Imre kormány 1953. július 25-én szüntette meg.

A válság egyik fontos tünetének tekintette Bibó a politikai struktúra polarizálódását: „A koalíciónak, mely egy évvel ezelőtt négy párttal indult el, ma lényegileg két pártja van: a kiszgazdapárt és a kommunista párt. A szociáldemokrata párt és a parasztpárt — tekintet nélkül számbeli arányaikra — a valóságban nincsenek sehol; pontosabban: csakúgy, mint az egész ország, kettéoszlanak egy kommunistabarát és egy kommunistaellenes szárnyra, és egyiknek sincs elég átütő erejű sajátos és jellegzetes irányvonala ahhoz, hogy ennél a választóvonalnál erősebb legyen. Minden kérdésben csak kétféle álláspont van: kommunista és kiszgazda, a többi nem érdekes.”⁸⁵ Bibó javaslata a polarizáció elkerülésére, hogy a demokratikus koalíciót muszáj fenntartani. Ehhez azonban a polarizálódás mindkét kritikus pontján, a kommunista pártban és a kiszgazdapártban egyaránt komoly belső tisztázódásnak kell bekövetkeznie. „A két párt válsága teljesen egyidejű, logikusan összefügg, és csakis egyidejűen és összedolgozva lehet megoldani: a koalíció csak úgy működhet, ha a kiszgazdapárt hidegre teszi a maga jobbszárnyát, a kommunista párt pedig a maga baloldali szektáisait.”

⁸³ BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok. II. kötet 1945–1949.* i. m. 40–41. pp.

⁸⁴ SZAKÁCS SÁNDOR – ZINNER TIBOR: *A háború "megváltozott természete". adatok és adalékok, tények és összefüggések: 1944–1948.* Budapest, 1997, 214–218. pp.

⁸⁵ BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok. II. kötet 1945–1949.* i. m. 61. p.

A megoldást *Bibó* a kis-nemzeti státus adottságaiból javasolta levezetni: „A végső tanulság tehát az, hogy belső fejlődésünk nem feltétlenül függvénye külpolitikai helyzetünk alakulásának, hanem a kettő kölcsönhatásban áll egymással, s tőlünk függ, hogy a belpolitikai fejlődést tegyük egyensúlyosabbá, öntörvényűbbé és külső helyzetünket is meghatározóvá. Minden felelősséget ennek a felismerésnek és az ebben rejlő lehetőségeknek a tudatában kell vállalnunk és viselnünk.”⁸⁶

Hogy csak lassan csillapodott a demokrácia-tanulmány körüli felháborodás, jelezte, hogy fél évvel később apró értesítés jelent meg a napilapokban: „Vítadélután rendeznek a Molnár u. 11. alatti helyiségben február 4-én, délután fél 5 órakor *Bibó* Istvánnak A magyar demokrácia válsága, c. cikkéről Elnök: *Ortutay* Gyula. Előadók: *Lukács* György és *Bibó* István.”⁸⁷

A kommunista párt tehát elérkezettnek látta az időt, hogy *Lukács* személyében ha nem is a legalkalmasabb, de mindenképpen leképzettebb ideológusát küldje a vita lezárására. *Lukács* soha nem volt debattőr-típus, *Bibó* viszont szinte a „katedrán élt”. A titkos kommunista párttag *Ortutay* Gyula úgy kívánta ellensúlyozni *Lukács* hendikepjét, hogy a párbeszéd helyett *Lukács* tarthatott egy hosszú előadást, majd a hozzászólások kötött *Bibó* is reflektálhatott az elhangzottakra. Mindezt annak a jegyében, ahogyan ezt *Ortutay* megfogalmazta, hogy „minta előttünk a Szovjetunió realizmusa vagy az angolszász államoknak, nevezetesen Nagy-Britanniának az ironizmusig és a kíméletlenségig menő önkritikája”.⁸⁸

Lukács György előadása elején megadta az alaphangot: „az a kritika, amelyet *Bibó* István gyakorol a magyar demokrácia állítólagos válságán, fővonalában – eltekintve számos okos és helyes részletmegállapításától – jobboldali kritika.”⁸⁹ Nem segített az érdemi vitahelyzet kialakulásához az sem, hogy *Lukács* kijelentette: „Hogy áll most már a helyzet a proletárdiktatúrától való »félelmet« illetően? *Bibó* maga is tudja, hogy nincsen komoly ember, komoly tömegező Magyarországon, amely a proletárdiktatúrát akarná.”⁹⁰ Majd később: „a *Bibó* által előtérbe állított »félelem a proletárdiktatúrától« csak propagandaeredmény vagy legfeljebb a politikai élet felszíne (...) hamis pszichológiai módszerrel tárgyalja *Bibó* az MKP úgynevezett taktikai válságát”.⁹¹

Bibó rövid válaszban mondott ellent *Lukács*nak, amelynek legfontosabb szellemes gondolata: „A demokráciát egészen ez a cikk semmiképpen sem a jobboldal felől taglalja, a kommunista pártot azonban, minthogy nem állhat tőle balabbra, kívülről nyilván csak jobboldalról lehet taglalni.”

Egy fél évszázaddal későbbi értékelése szerint A magyar demokrácia válsága *Bibó*nak azt az elképzelését vázolta fel a szocializmusról mint decentralizált, részvételi formában működő gazdasági demokráciáról, amely nem zárja ki a szabad piac bizonyos formáját. A háború utáni újjáépítés helyzetében ugyanis úgy tartotta, hogy „az újjáépítésnek vannak bizonyos feladatai, amelyeket ma kizárólag kapitalisztikus formák között,

⁸⁶ I. M. 78–79. pp.

⁸⁷ *Vítadélután*. Világ, 1946. február 2.

⁸⁸ *A magyar demokrácia válsága cikk vitája*. In: *Bibó* István: *Válogatott tanulmányok. II. kötet 1945–1949. i.* m. 83. p.

⁸⁹ uo.

⁹⁰ I. m. 88. p.

⁹¹ I. m. 91. p.

vagyis a biztonságérzet növelése, a vállalkozási kedv felkeltése, tőkék előcsalogatása, kölcsönök szerzése stb. útján lehet megoldani”⁹². Bibó tehát egy „Harmadik Alternatíva” vagy „Harmadik Út”⁹³ korai és következetes szószólója volt, amelynek értelmében „a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt, nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését.” Így Bibónál a „Harmadik Út” egy sajátos mód volt arra, hogy kifejezze eklektikus, független, radikális elképzeléseit egy olyan szocializmusról, mely tősgyökeres, decentralizált, s vegyíti az államosítást, a szabad piac és különösen a munkásönigazgatás elemeit, s egy olyan gazdasági életről, amelyből kiküszöbölték a kizsákmányolás révén létrejövő uralmat — mindezt pedig egy megkülönböztetetten magyar úton.⁹⁴

A „kis-nemzeti státus adottságaiból” adódó kötelezettségek gondolata közel három évtized múlva ismét felbukkan Bibó mondanivalójában *A nemzetközi államközösség bénultsága...*⁹⁵ című kései írásában. Az tűnik e műben Bibó legfontosabb gondolatának, hogy tudomásul kellene venni: az önmagukban helyes alapelvek bizonyos helyzetekben ellentmondhatnak egymásnak. Ilyenkor nem az a megoldás, hogy vagy az egyiket, vagy a másikat választjuk, hanem hogy megpróbálunk az ellentmondó alapelvek közül egyikhez sem ragaszkodva közvetítést találni közöttük.

*

Aktuális-e még Bibó István? – tesz fel gyakran a kérdést. Talán csak akkor, ha mindeneelőtt gondolkodásának módját s az abban kifejezésre jutó elfogulatlanságra törekvést tartjuk szem előtt. Konkrét elemzése egy mára egészen megváltozott világban sokszor naivnak tűnhetnek. Örökségének azonban fontosnak kellene lenni a mai világ embere számára is, sőt, a politikusok számára is. Elsősorban azzal, hogy a politikai élet kérdéseit is lehet bátran és félelmektől mentesen kezelni. Az „emberi méltóság forradalma”, ez a sajátos bibói kategória a politikai filozófia nyelvére lefordítva nem más, mint a demokratikus politikai szocializáció folyamata. Bibó mindig is hangsúlyozza, hogy ebben a szocializációs folyamatban milyen alapvető szerepe van a valódi politikai nyilvánosságnak. Ez az egyik leglényegesebb azon eszközök sorában, amelyek megakadályozzák a demokrácia demokratikus látszat mögötti oligarchikus valósággá történő elfajulását.

„Történetileg mérlegelve a helyzetet elmondhatjuk, hogy a demokratikus formákból következő kormányzás az emberiség legigazságosabb kormányzása volt és a zsarnokság céltudatos, gyors, sikeres hatásait, felvirágzásait lerontja összeomlásának tragédiájára. Mindebből az következik, hogy a szabadság és a közöségi ellenérzés nem létezik merőben a közakarát fikcióit képviselő intézmények révén. Abból a tényből, hogy egy államnak a nép által választott parlamentje van, még semmit nem tudunk leolvasni arra nézve, hogy az illető társadalom mennyire szabad. A társadalom szabadságát ugyanis az dönti el, hogy az egyes ember a társadalmi tekintélyképződésben milyen mértékben, milyen módszerekkel vesz részt. Egyetemes szabadság csak kis egységek szabadságán keresztül tud megvalósulni...”⁹⁶

⁹² I. m. 47. p.

⁹³ I. m. 77. p.

⁹⁴ Leslie A. Muray: Bibó István politikai gondolkodása. Magyar Filozófiai Szemle 1994. 3–4. 526. p.

⁹⁵ Lásd 46. sz. lábjegyzet.

⁹⁶ BIBÓ ISTVÁN: *Politikatudományi előadások, Szeged, 1946/1947.* In: Dénes Iván Zoltán: *Bibó István egye-*

III. Fontosabb művei

1. Mit jelentett a reformáció az emberiség számára? Egyházi Híradó, VII. évf. 44. sz. (Szeged, 1928. november 10.) 2–3. pp.
2. PÁLOSI ERVIN: *A társadalmi törvények helye a természetben*. Budapest, 1930. – Társadalomtudomány, XII. évf. 1. sz. (1932), 93–94. pp. (ismertetés).
3. A nyílt tengeri légi kikötők kérdése. Külügyi Szemle, IX. évf. 4. sz. (1932), 392–394. pp.
4. A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. Szeged, 1934. 50. p. (A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Intézetének Kiadványai 3.)
5. Kényszer, jog, szabadság. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1935. VIII + 151 p. (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica 8.)
6. VAS TIBOR: *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie*. Szeged, 1935. – Jog. II. évf. 2–3. sz. (1935), 150–151. pp. (ismertetés).
7. REITZER BÉLA: *A proletárnevelés kérdéséhez*. Szeged, 1935. (Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma. 14. sz.) – Athenaeum, XXI. köt. 5–6. sz. (1935), 312. p. (ismertetés).
8. Le dogme du „bellum justum” et la théorie de l’infalibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit. Revue Internationale de la Théorie du Droit (Brno), X. évf. 1. füzet (1936), 14–27. pp.
9. A mai külföld szemlélete a magyarságról. Magyarságtudomány, II. évf. 1. sz. (1936), 126–132. pp.
10. Faluhelyi Ferenc: Államközi jog I. Államközi Alkotmányjog és Jogtan. Pécs, 1936. – Revue Internationale de la Théorie du Droit, XI. évf. 1. füzet (1936), 67–68. pp. (ismertetés).
11. Bohatec, Josef: Calvin und das Recht. Feudingen in Westfalen, 1934. – Szellem és Élet (Kolozsvár), II. évf. 1. sz. (1937. július), 26–27. pp. (ismertetés).
12. Balás P. Elemér: Az okozatosság büntetőjogi problematikája. Budapest, 1936. – Szellem és Élet, II. évf. 2. sz. (1937. december), 64–66. pp. (ismertetés).
13. Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität. Zeitschrift für Öffentliches Recht (Wien), XVII. köt. 5. füzet (1937), 623–638. pp.
14. Etika és büntetőjog. Társadalomtudomány, XVIII. évf. 1–3. sz. (1938), 10–27. pp.
15. A Code of International Ethics, Prepared by the International Union of Social Studies. 144. Oxford, 1937. – Revue Internationale de la Théorie du Droit, XII. évf. 4. füzet (1938), 358. p. (ismertetés).
16. Az Új Iskola – egyesületi iskola. A Magyar Új Iskola Egyesület nyilv. jogú leánygimnáziumának Évkönyve az 1938–39. iskolai évről. Budapest, 1939. 3–4. pp.
17. Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. Társadalomtudomány, XX. évf. 4. sz. (1940), 503–516. pp.
18. A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához. Az igazságügy-miniszter véleményező szerepe a közigazgatásban. Társadalomtudomány, XXI. évf. 1. sz. (1941), 136–143. pp.
19. KÜNDEL, FRITZ: *A közösség. A közösséglélektan alapfogalmai*. Ford. Vető Lajos. Budapest, 1940. – Szellem és Élet, V. évf. 1. sz. (1941. október), 34–38. pp. (ismertetés).
20. A magyar jogélet időszerű kérdései. Budapest, 1940. – Társadalomtudomány, XXII. évf. 3. sz. (1942), 432–436. pp. (ismertetés).
21. A pénz. Magyar Szemle, XLII. kötet. 4. sz. (1942. április), 169–177. pp.
22. Elit és szociális érzék. Társadalomtudomány, XXII. évf. 2. sz. (1942), 192–209. pp.

23. LOSONCZY ISTVÁN: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban*. Budapest, 1941. – Szellem és Élet, V. évf. 3. sz. (1942. június), 171–175. pp. (ismertetés).
24. WIESE, LEOPOLD VON: *Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen*. Zeitschrift für Öffentliches Recht, XXII. köt. 4–5. füzet (1942. december), 461–498. old. – Társadalomtudomány, XXIII. évf. 1–2. sz. (1943), 153–154. pp. (ismertetés).
25. Hozzászólás Moór Gyulának a Jogfilozófia címmel a Magyar Filozófiai Társaság 1942. dec. 1-ji vitáülésén elhangzott előadásához. – Athenaeum, XXIX. köt. 2. sz. (1943), 167–170. pp.
26. HORVÁTH BARNA: *A géniusz pere. Sokrates – Johanna*. (Universitas Francisco-Josephina. Acta Juridico-Politica. 3.) Kolozsvár, 1943. – Szellem és Élet, VI. évf. 3–4. sz. (1943. december), 174–177. pp. (ismertetés).
27. OLIVECRONA, KARL: *Der Imperativ des Gesetzes*. Kopenhagen, 1942. – Társadalomtudomány, XXIII. évf. 3. sz. (1943), 331–332. pp. (ismertetés).
28. Korunk diagnózisa (Mannheim Károly új könyvéhez). Társadalomtudomány, XXIII. évf. 4–5. sz. (1943), 454–474. pp.
29. LE FUR, LOUIS: *Fédéralisme et Union Européenne*. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht (Wien), XI. köt. 1–2. sz. (1942. január), 12–23. pp. – Társadalomtudomány, XXIII. évf. 4–5. sz. (1943), 556–558. pp. (ismertetés).
30. Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. Társadalomtudomány, XXIV. 1–3. sz. (1944), 36–56. pp.
31. A demokratikus Magyarország államformája. Szabad Szó, 47. évf. 61. sz. (1945. június 10.), 1. p.
32. A magyar demokrácia válsága. Valóság, I. évf. 2–4. sz. (1945. október-december), 5–43. pp.
33. Vita demokráciánk válságáról. Bibó István két válasza a hozzászólásokra. Valóság, II. évf. 1–2. sz. (1946. január-február), 97–99. és 102–103. pp.
34. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Új Magyarország kiadása, Budapest, 1946. 116. p. (Az Új Magyarország röpiratai) – A könyv első öt fejezete, apró eltérésekkel, megjelent az Új Magyarországonban. (1946. május 26. 4. p. – június 4. 4. p. – 1946. pünkösd, 4. p. – 1946. június 18. 4. p. – 1946. június 25. 4. p. – 1946. június 10. 4. p. – 1946. július 16. 12. p.)
35. A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. Szabad Szó, 48. évf. 153. sz. (1946. július 14.), 3–4. pp. (A szerzők nevének feltüntetése nélkül jelent meg: Bibó István feljegyzése szerint közösen készítették Erdei Ferencsel.)
36. A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz, VI. évf. 1. sz. (1946. október), 43–59. pp.
37. A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz, VI. évf. 2. sz. (1946. november), 107–128. pp.
38. A koalíció válaszáon. Válasz, VII. évf. 1. sz. (1947. január), 8–25. pp.
39. A Nemzeti Parasztpártról. Cikksorozat a Szabad Szó 1947-es (49.) évfolyamában: A parasztpárt helye a magyar politikában. 1947. január 19. 6. p. – Parasztpárt és parasztság. 1947. január 26. 7. p. – Parasztpárt és parasztkultúra. 1947. február 2., 5. p. – Parasztpárt és a parasztság gazdasági felszabadulása. 1947. február 16. 7. p. – A parasztpárt és a parasztság közéleti felszabadulása. 1947. február 23. 3. p. – Parasztpárt és polgárosodás. 1947. március 23. 7. p. – Parasztpárt és radikalizmus. 1947. április 13. 9. p. – Parasztpárt és forradalmiság. I. 1947. április 27. 5. p. – Parasztpárt és forradalmiság II. 1947. május 25. 9. p.
40. Összeesküvés és köztársasági évforduló. Válasz, VII. évf. 2. sz. (1947. február), 176–183. pp.
41. Közigazgatásunk reformja. Szabad Szó, 49. évf. 77. sz. (1947. április 6.), 4. p.
42. A Márciusi Front tíz esztendeje. Válasz, VII. évf. 4. sz. (1947. április), 303–305. pp.
43. A magyar közigazgatásról. Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés. Városi Szemle, XXXIII. évf. 5–6. sz. (1947. május-június), 285–294. pp.
44. A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. Válasz, VII. évf. 6. sz. (1947. június), 493–504. pp.
45. Értelmiség és szaksterüség. Tiszatáj, I. évf. 6. sz. (1947. június), 1–11. pp.

46. Hol a kiút a magyar értelmiség zsákutcájából? Tovább, II. évf. 12. sz. (1947. július 18.), 3. p. (az előző cikk kivonata).
47. Válság után – választás előtt. Válasz, VII. évf. 8. sz. (1947. augusztus), 123–138. pp.
48. A magyarságtudomány problémája. Magyarságtudomány, III. évf. 1. sz. (1943–1948), 1–11. pp. (Különnyomat; maga a folyóirat nem jelent meg.)
49. Eltorzult magyar alkat, zsákutcas magyar történelem. Válasz, VIII. évf. 4. sz. (1948. április), 289–319. pp.
50. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz, VIII. évf. 10–11. sz. (1948. október–november), 778–877. pp.
51. Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről. Huszadik Század. XXXVII. évf. 1. sz. (1949. február–március), 47–53. pp.
52. Magyarország városhálózatának kiépítése. Tervezték és szerkesztették: Bibó István és Mattyasovszky Jenő. Kézirat gyanánt. Budapest, 1950. XI. 1. VII + 98 térkép.
53. Die Lage Ungarns und die Lage der Welt. Vorschlag zur Lösung der Ungarn-Frage. Die Presse, Jahrgang 1957, Nr. 2695. (Wien, 8. September 1957.), 5–6. és 39–40. pp.
54. Harmadik út. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 381. p.
55. MEUNIER, JACQUES-SAVARIN, ANNE-MARIE: *Szilbako éneke*. Európa. Budapest, 1971 (fordítás).
56. DUCHESNE, PIERRE: *Sacco és Vanzetti*. (Riportregény.) Európa, Budapest, 1972 (fordítás).
57. Tanya és urbanizáció. (A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója.) Valóság, XVI. évf. 12. sz. (1973. december), 35–40. pp.
58. LAUNAY, JACQUES DE: *A fasizmus végnapjai Európában*. Európa. Budapest, 1975 (fordítás).
59. Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. MTA Igazgatástudományi Bizottsága, Budapest, 1975. 90. p. + 14 térkép.
60. The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration. With an Introduction by Bernard Crick. The Harvester Press, Hassocks, 1976. XI + 152. p. Egy részlete magyarul: A hatalmi rendszerek legitimitásáról. Magyar Füzetek 1. sz. (Párizs, 1978), 64–67. pp.
61. Az 1790/91. 67. tc. és az 1825/27. 8, 9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája. Összeállította Bibó István. A B. (levéltári) rész összeállításánál közreműködött Pajkossy Gábor. Kézirat gyanánt. Országgyűlési Könyvtár kiadása, Budapest, 1977.
62. Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfü Gyulával folytatott vitája. Valóság, XXII. évf. 8. sz. (1979. augusztus), 35–38. pp. – Látóhatár, 1979. október, 101–108. pp.
63. Bibó István 1911–1979. Magyar Füzetek 4. sz. (Párizs, 1979), 2001. (Válogatott tanulmányok, illetve tanulmányrészletek.)
64. A magyar közigazgatás történeti háttere. (Közli: Gyarmati György: Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez, 1946. Századok, 113. évf. 3. sz. [1979], 512–548. pp. Ebben Bibó István szövege: 527–536. pp.)
65. Levél Londonba. Közreadja Szabó Zoltán. Külhoni Szövegtár I. 1979. (Szerkeszti Bikich Gábor, kiadja Koncz Lajos, Boston, 1979), 10–22. pp.
66. Két verselemzés. (József Attila: Négykézláb másztam; Radnóti Miklós: Sem emlék, sem varázslat.) Confessio, 3. évf. 4. sz. (1979), 75–80. pp.
67. Az államhatalmak elválasztása egykor és most. Vigília, 45. évf. 8. sz. (1980. augusztus), 533–546. pp. Lengyelül: Podzial wladz panstwowych dawniej i dzis. Znak, XXXIV. évf. 10. sz. (1982. október), 1226–1245. pp.
68. Beszélgetés Bibó Istvánnal. Huszár Tibor interjúja. Valóság, XXIII. évf. 9. sz. (1980. szeptember), 27–49. pp.
69. A német hisztéria okai és története. Történelmi Szemle, XXIII. évf. 2. sz. (1980), 169–195. pp. (Az eredeti tanulmány második fele, némi rövidítéssel.)

70. Bibó István két válasza A magyar demokrácia válsága c. cikkének vitáján elhangzott hozzászólásokra (Lukács György hozzászólásának és Bibó István két válaszána újraközlése: Vita demokráciánk válságáról. Kritika, 1980. 11. sz. 16–21. l.)
71. Bibó István fiatalkori levelei Erdei Ferenchez. In: Huszár Tibor: Barátok (Erdei Ferenc levelesládájából). Tiszatáj, 34. évf. 12. sz. (1980. december), 44–69. pp.
72. Illyés Gyula: Églakók. Tiszatáj, 35. évf. 2. sz. (1981. február), 48–51. pp. (Verselemzés.)
73. Bibó István összegyűjtött munkái. 1–4. k. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Máttyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern), 1981–1984. 1310 p.
74. Békeajánlat. (Bibó István hagyatékából; közreadja Szilágyi Sándor.) Kritika, 1983. 12. sz. 15–16. pp.
75. A magyar demokrácia elindulása. (Bibó István hagyatékából; közreadja Szilágyi Sándor.) Kritika, 1984. 9. sz. 13–25. pp.
76. Levél Illyés Gyulához (1947). Illyés Gyula Emlékkönyv (szerk. Illyés Gyuláné). Bp., 1984. 181–182. pp.
77. Bibó István fiatalkori levelei Ortutay Gyulához. In: Kedves Tutus! Levelek Ortutay Gyulához. Kritika, 1985. 8. sz. 2–27. pp.
78. Bibó István: Szempontok a XV. századi magyar történelemhez. Kortárs, XXIX. évf. 9. sz. (1985. szeptember), 81–87. pp.
79. BIBÓ ISTVÁN: *Misère des petits États d'Europe de l'Est. L'Harmattan*. Paris, 1986. (Négy tanulmány – A német politikai hisztéria, A kelet-európai kisállamok, Eltorzult magyar alkat, Zsidókérdés – franciául.) (Korábbi bibliográfiák felhasználásával és kiegészítésével összeállította: ifj. Bibó István.)

2.

Bibó István összegyűjtött munkái két kiadásban jelentek meg.

Bibó István összegyűjtött munkái I–IV kötet. (Kemény István – Sárközi Máttyás szerk.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 1984

A magyar demokrácia válsága
A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások
Magyar és európai történelem (1942-1948)
A német hisztéria okai és története
A békeszerződés és a magyar demokrácia
A kelet-európai kisállamok nyomorúsága
A Márciusi Front tíz esztendeje
Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem
A magyar demokrácia válsága cikk vitája
Bibó István előirányzott munkatervéből
Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában
Elit és szociális érzék338
A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme
Értelmiség és szakzszerűség
A magyarságtudomány problémája
Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfü Gyulával folytatott vitája
Zsidókérdés Magyarországon 1944 után
Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről
Etika és büntetőjog

Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom
Az államhatalmak elválasztása egykor és most
Az európai társadalomfejlődés értelme
A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről
A magyar közigazgatásról, I.
A magyar közigazgatásról, II.
Feljegyzés a reformkori nemesi értelmiség és az 1867-1944 között a hivatalokat elfoglalt ne-
messég különbözőségéről
Kispolgárosodás és hivatalnokság
A közigazgatási reform kérdései
A magyar közigazgatási reform problémái
A magyar közigazgatás reformja
Tanya és urbanizáció
Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi Településhálózatfejlesztési Koncepció
A Nemzeti Parasztpárt jellemzése
Levél Borbándi Gyulához
Az 1956-os forradalom Fogalmazvány; Nyilatkozat
Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására
Magyarország helyzete és a világhelyzet
A Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom kibontakozási javaslata
1956 után (1969-1979)
Levelek az 1963-as amnesztia által börtönben hagyott 1956-os foglyok ügyében
Dokumentum Jean-Paul Sartre részére
Levelek Kádár Jánoshoz
A nemzetközi államközösség bénultsága nemzetközi viták megoldásában
A mai külföld szemlélete a magyarságról
Korunk diagnózisa
A koalíció válaszáton
Válság után – választás előtt
Levél Szalai Pálhoz
A magyar munkásság „békeajánlata” a magyar középosztálynak

Bibó István válogatott tanulmányok I–IV. kötet (Nagy Endre, Huszár Tibor, Vida István szerk)
 Magvető Könyvkiadó, Budapest, I–III kötet 1986, IV. kötet 1990.

Kényszer, jog, szabadság
A mai külföld szemlélete a magyarságról
Etikai és büntetőjog
Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában
A pénz
Elit és szociális érzék
Korunk diagnózisa
Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom
Az európai egyensúlyról és békéről
A demokratikus Magyarország államformája
A magyar demokrácia válsága
A magyar demokrácia válsága cikk vitája
A magyar demokrácia mérége
A kelet-európai kisállamok nyomorúsága
A békeszerződés és a magyar demokrácia

- A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások*
A koalíció választáson
Az államhatalmak elválasztása egykor és most
A Nemzeti Parasztpárttól
Összeesküvés és köztársasági évforduló
A Márciusi Front tíz esztendeje
A magyar közigazgatásról
A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme
Értelmiség és szakszerűség
Válság után – választás előtt
A magyarságtudomány problémája
Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem
Zsidókérdés Magyarországon 1944 után
Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről
Az európai társadalomfejlődés értelme
Tanya és urbanizáció
Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi Településhálózat-fejlesztési Koncepció
Levél Bordányi Gyulához
Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfü Gyulával folytatott vitája
A szankciók kérdése a nemzetközi jogban
Idegen államok perelhetősége és az ellenük vezethető végrehajtási cselekmények a svájci jogban
Előadás a német nemzetiszocializmusról
Levélváltás az UNESCO által indított fasizmuskutatás munkatervéről
Fogalmazvány, 1956. október 27-29.
A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja (Fogalmazvány, 1956. október 30-31.)
Nyilatkozat, 1956. november 4.
Levél, expozé és tervezet
Kiegészítés az 1956. november 6-án kelt expozéhoz és tervezethez: a magyar kérdés állása, különös tekintettel a remélhető indiai közvetítésre, valamint indiai államférfiaknak kínai, amerikai és szovjet államférfiakkal való esetleges megbeszéléseire
Nyilatkozat Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének alapelveiről és a politikai kibontakozás útjáról
A pártok és a forradalom szervezetek viszonyáról
A munkástanácsok és a többpártrendszer
Emlékirat: Magyarország helyzete és a világhelyzet
Levél Londonba, Révai Andrásához
Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúra- és politikatörténeti uchrónia
A nemzetközi államközösség benualtsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás
Az 1956 utáni helyzetről.
A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte

IV. Irodalomjegyzék

- BALOGH ELEMÉR: *Állam- és Jogtudományi Kar 1921–1998*. In: SZENTIRMAI LÁSZLÓ – RÁCZNÉ DR. MOJZES KATALIN (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998*. Szeged, 1999.
- BIBÓ ISTVÁN ifj. (szerk. és az utószót írta): 1956. Bibó István. Budapest, 2011.
- CSIFFÁRY GABRIELLA (szerk.): *Születtem... : magyar tudósok önéletrajzai. Társadalomtudósok*. [összeáll. névmutató:] Budapest. 2003.
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Debrecen, 2004.
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN: *Bibó István ellenálló és embermentő tevékenysége 1944-ben*. Actas. 2013. 4.
- ERDEI FERENC (et al.): *Demokrácia*. Budapest, 1945.
- ERŐS FERENC: *Bibó István társadalomlélektani előfeltevései a mai szociálpszichológia tükrében*. Világosság, 2013. 1–2.
- FÜLÖP MIHÁLY: *Bibó István a magyarországi németek kitelepítéséről: egy kiadatlan emlékirat*. [gépelte kézirat] (s. l.) (s. n.) 19??. 12 p. Bibó-Archívum. Társadalomelméleti Gyűjtemény, SZTE Klebelsberg Könyvtár;
- GERŐ ERNŐ: *Harcban a szocialista népgazdaságért*. Budapest, 1950. 11., 13.
- GYARMATI GYÖRGY: *A diktatúra intézményrendszerének kiépítése Magyarországon (1948–1950)*. Juss. 1991. 2.
- GYARMATI GYÖRGY: *Bibó István közigazgatási koncepciója*. [gépelte kézirat] (s. l.) (s. n.) 1989.
- GYARMATI GYÖRGY: *Szabaddábon fogságban (Adalékok Bibó István 1963 utáni éveihhez)*. Tolle Lege. 2013. 1. [http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/gyarmatigyza_vegl.pdf – utolsó letöltés: 2014. 11. 21.] ugyanez: Világosság 2013. 1–2.
- HORVÁTH ATTILA: *Bibó István és társai koncepciók pere*. Világosság, 2013. 1–2.
- HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika. Budapest, 1989.
- ILLYÉS GYULA: *Búcsú Bibó Istvántól*. [kézirat] Budapest (s. n.) 1979. 6 p. Bibó-Archívum 34. Társadalomelméleti Gyűjtemény, SZTE Klebelsberg Könyvtár; továbbá: Búcsú Bibó Istvántól. Tiszatáj, 1979. 7.
- Ítélet Nagy Imre és társai bűnperében. Az Igazságügyminisztérium közleménye a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntető eljárásról. Az MTI jelenti. Népszabadság 1958. június 17.
- KENEDI JÁNOS: *Bibó István sírjánál (1979)*. In: *A halál és a lányka*. Budapest, 1992.
- KERESZTURI JÓZSEF: *Bibó István, a könyvtáros*. Pécs, 2010.
- KOVÁCS GÁBOR: *Egy megátalkodottan jóhiszemű értelmiségi odisszeája a jogtól a politikaelméleltig*. Száz éve született Bibó István. Magyar Tudomány, 2011. 11.
- KOVÁCS GÁBOR: *Politikai gyakorlat és politikai teória*. Néhány gondolat Bibó István halálának 25. évfordulóján. Politikatudományi Szemle, 2004. 1–2.
- KÓNYA SÁNDOR: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. Budapest, 1998.
- KRAHULCSÁNY ZSOLT – MÜLLER ROLF: *A magyar politikai rendőrség 1944. december – 1946. október*. In: *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből I*. Budapest, 2009.
- KUPA LÁSZLÓ: „... az emberiség nevében...” *Bibó István a magyarországi németek kitelepítéséről*. Kultúra és közösség, 2016. 4.
- KURDI MÁRIA: *Addition to the Portrait of the Political Thinker: István Bibó's Analysis of the Conflict in Northern Ireland and its Possible Solutions*. Minorities research. 2012. 14.
- LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. (A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor) Budapest, 1995.
- LOSS SÁNDOR – SZABADFALVI JÓZSEF – SZABÓ MIKLÓS – H. SZILÁGYI ISTVÁN – ZÓDI ZSOLT: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, 1992.

- MANNHEIM, KARL: *Diagnosis of Our Time*. London, 1943.
- NEMES ERZSÉBET (szerk.): *Bibó István a KSH Könyvtárban: születésének 100. évfordulójára*. Budapest, 2011.
- PÉTER LÁSZLÓ: *Bibó és Szeged. Hetvenötödik születésnapjára*. Délmagyarország 1986. augusztus 2.
- RÉVÉSZ BÉLA (szerk.): *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója: Horváth Barna emlékkönyv*. Szeged, 2017.
- RÉVÉSZ BÉLA: (szerk.): „Most megint Európában vagyunk...”. Szabó József emlékkönyv. Szeged, 2014.
- RÉVÉSZ BÉLA: *A szocialista állam és professzora. Szélgjegyzetek Antalffy György portréjához*. Jogelméleti Szemle, 2003. 4. sz. [<http://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html> – utolsó letöltés: 2016. 11. 18]
- RÉVÉSZ BÉLA: Bibó árnyékában? Bibó István és Szabó József csendes barátsága. Világosság 2013. 1–2.
- RÉVÉSZ BÉLA: *Bibó István és az Igazságügy-minisztérium 1938–1944*. Jogelméleti Szemle, 2018. 3. [http://jesz.ajk.elte.hu/2018_3.pdf – utolsó letöltés: 2018. 12. 07.]
- RÉVÉSZ BÉLA: *Két Horváth Barna-tanítvány kapcsolata: Bibó István és Szabó József*. Acta Universitatis Sapientiae, Cluj-Napoca, Vol. 5, 2016, No. 2.
- RÉVÉSZ BÉLA: *Vladár Gábor, az igazságügy-miniszter*. In: L. BALOGH BÉNI (szerk.): *Fejezetek a magyar közigazgatás történetéből 1945–1990*. Budapest, 2019. 137–152. pp.
- RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi karon*. Jogtudományi Közlöny, 1992. 3–4. Horváth Barna előterjesztése a tanulmányán mellékletében
- RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István tudománykarunkon*. In: Ünnepi kötet Dr. Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára. (főszerk. Homoki-Nagy Mária, szerk. Blutman László) Acta juridica et politica. Szeged, 2014.;
- RUSZOLY JÓZSEF: *Haladás és demokrácia. Bibó István, a szegedi professzor (1946–1950)*. Szeged, 2012. 11. sz.;
- SCHWEITZER, ANDRÁS: *The Contemporary Relevance of István Bibó's Theoretical Framework for Analyzing and Settling Territorial and State-Formation Conflicts*. Intersections. East European Journal of Society and Politics. No 2. 2015.
- SZABADFALVI JÓZSEF: Sorsfordító évek – Bibó István Szegeden. Világosság, 2013. 1–2.;
- SZABADFALVI JÓZSEF: *Bibó István szegedi évei: emlékezés a száz éve született tudósra*. Acta Juridica et Politica, Szeged 2011.;
- SZAKÁCS SÁNDOR – ZINNER TIBOR: *A háború „megváltozott természete”. adatok és adalékok, tények és összefüggések: 1944–1948*. Budapest, 1997.
- SZENTPÉTERI ISTVÁN: *A fiatal Bibó István szegedi évei*. Szeged, 1989. 3.
- SZENTPÉTERI ISTVÁN: *Bibó Szegeden*. A szegedi Móra Kollégiumban 1989 tavaszán tartott előadás anyaga. (gépellt kézirat) Szeged, 1989. 30. p. Bibó-Archívum Társadalomelméleti Gyűjtemény, SZTE Klebelsberg Könyvtár;
- SZILÁGYI SÁNDOR: *Bibó István hagyatékából*. Békeajánlat. Kritika 1983. 12.
- TÓTH FERENC: *Erdei Ferenc hadbírósi pere*. A Makói Múzeum Füzetek 53. Makó, 1986.
- TÓTH ISTVÁN: *A Nemzeti Parasztpárt a Függetlenségi Frontban 1945 nyarán és őszén*. Párttörténeti Közlemények 1968. 1.
- VAJDA MIHÁLY: *Aktuális-e még Bibó István?* Mozgó Világ, 2008.
- ZINNER TIBOR: *Bibó István és két társának büntetőpere a kádári megtorlás rendszerében*. Belügyi Szemle 2012. 7–8.